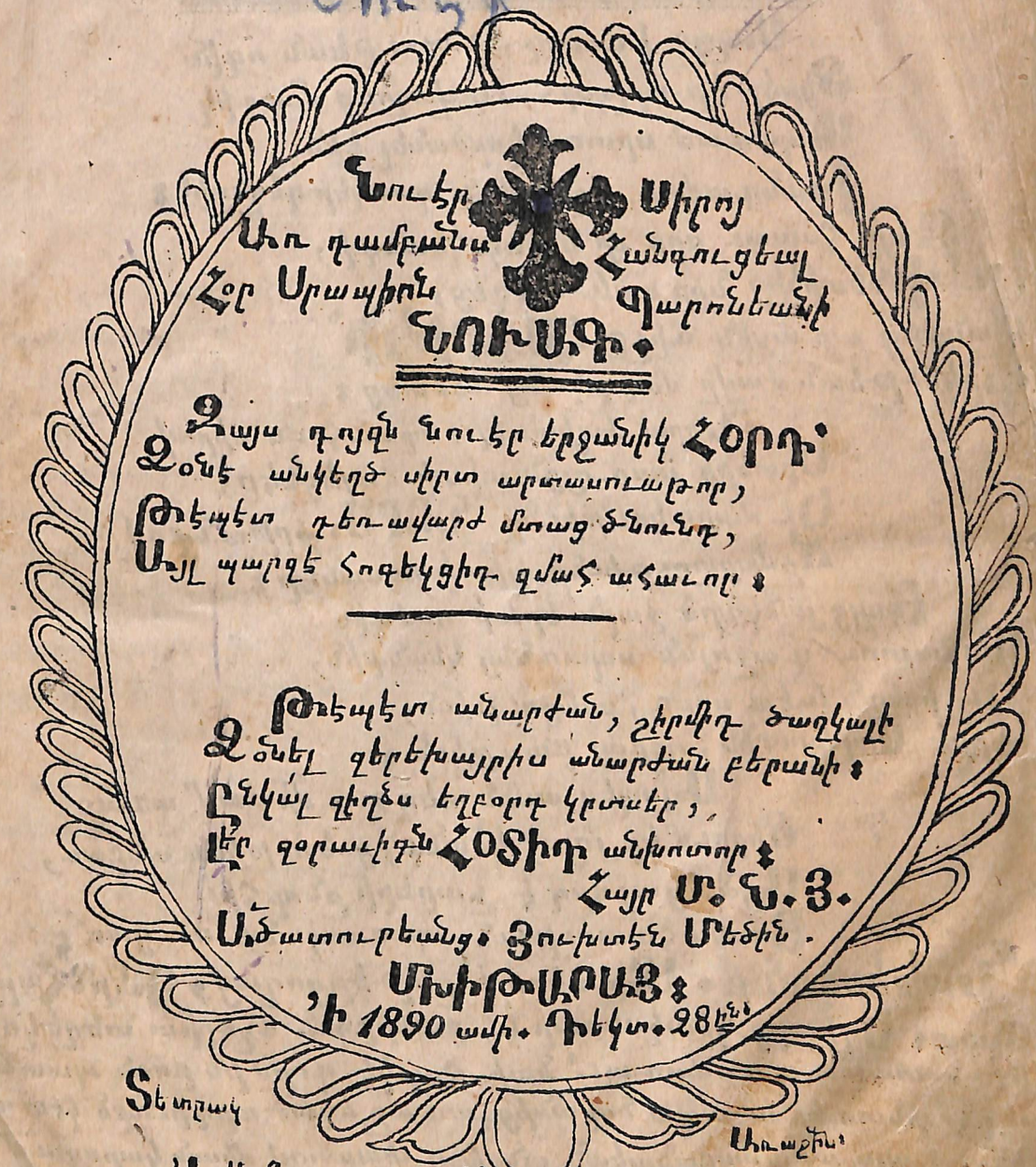

43073

Հուլիս 1890

Նուէր Սիրոյ
Առ դամբանս Հանգուցեալ
Հոր Սրապիոն Պարոնեանի
ՆՈՒԱԳ.

Զայս դոյզն Նուէր երջանիկ Հօրդ.
Զօնէ անկեղծ սիրտ արտասոււածոր,
Թեպէտ դեռ ավարժ մտաց ծնունդ,
Այլ պարզէ հոգեկցիդ զմահ ահաւոր :

Թեպէտ անարժան, շիրմիդ ծաղկալի
Զօնել զերեխայրիս անարժան բերանի :
Ընկալ զեղծս եղբօրդ կրտսեր,
Էր զօրաւիգն Հօժիդ անխտոր :
Հայր Մ. Ն. Յ.

Աճատուրեանց. Յուստէն Մեծին.
ՄԻԻԹԱՐԱՅ :
'ի 1890 ամի. Դեկտ. 28^{ին}

Տետրակ

Առաջին

'ի վիճագրատան Միլիթարեան Ուխտին

ՎԵՆԵՏԿՈՅ :

43073
2. 4.

Նուէր Հայր Արապիոն Պարոնեանի անմահ յիշատակին:

Անկոյս խաւարը, չարութեան ոգին
Տիրել էր աշխարհ, եւ վաղուց մարդիկ
Ապառաժ սրտով կործանել էին
Խանդավառ զգացման պատկեր գեղեցիկ:
Բայց հասաւ օրը մի նորոգ կեանքի,
Եւ վեներկից նոր արեւ ծագեց,
Վանքից առաջին ճիւղը **ՀԱՅՐԻԿԻ՝**
Փրկութեան ժամը մարդկանց աւետեց:

Նորա ժպիտն էր, որ անհուն սիրով
Արտերի սառ-ոյցն պիտի հալեցնէր,
Եւ մարդկութիւնը **ՆՈՐԱ** շրթունքով
Ճմարտութիւնը պիտի ուսանէր:

Բայց յանկարծ չարն երեւի ուժգին
Մահատու դաշոյնն սպառնայ կեանքին,
Եւ իսկոյն և եթ սուգ, ամայութիւն,
Տիրէ Սալմասին, ողբայ բնութիւն:

Այսպէս ամեն տեղ, որ մի ժամ առաջ
Տիրում էր յոյս, կեանք, ցնծութիւն անբաւ,
Այժմ՝ յաջորդէ չարերի շնորհիւ
Յուսահատութիւն, տառապանք ու ցաւ:

Նախերգանք. Մեր սիրելի՛ ընթերցողաց, **Գեր. Հարց և**
Պատ. Եղբարց լիակատար և բանիբուն ճշգրիտ տեղեկու-
թիւն տալու պատճառաւ՝ նախ հարկէ գործին բուն պատճա-
ռըն փնտռել և ապա նորանից առաջ եկած արդիւնքն կէտ առ
կէտ. այս տրամաբանական անսխալ փաստով միայն կարողեմք մը-
տացի ուժ, հասնել անսուտ ճշմարտութեան: **Հ. Ս.**

Հայր Արապիոն Պարոնեան **Կ. Պօլսեցի** մի-
անձն Մխիթարեան Քարոզիչ Առաքելական Պարս-
կաստանի կապանուի աճաւոր կերպով Հայ Եջմիածնա-
կաններէն, շնորհիւ Դավրիժու այժմեան **Կաշառա-**
կեր, Անգարա և Անգարայի Ստեփաննոս
Առաջնորդին միջնորդութեամբ Սալմասի Հայ
Միաբնակականաց:

Գլուխ առաջին.
Ատրպատականի մէջ լազարիստ Առաքելական Քարոզչաց
հաստատունը:

Ա) Լազարիստ Առաքելական Քարոզչաց Խոսքովա հիմնարկուի-
լն գրէ թէ 50 տարի է Նա Պարսից տէրութեան ամենամեծ օգուտ
և յառաջադիմութիւն տուած է թէ՛ ըստ բարոյականին և թէ՛ ըստ
նիւթականին: Ասորուց խաւարեալ ազգ, նորանց ձեռքով կ'վերակեն
դանանայ և կ'ուսաւորուի դէպի ուղղափառ սուրբ հաւատք:

Բ) Գերապայծառ Գիւլիզերի ժամանակ Հայ Եջմիածնականներէն
շատերն յարուսն կ'ունենան դէպի ուղղափառութիւն և կ'ենդունէն Հայ
Քարոզիչներ՝ պայմանագրով, որ ց'արդ ևս գոյութիւն ունի:

Գ) Գեր. Գիւլիզեր Հռովմ կ'դիմէ նրանց խնդիրքն կատարե-
լու: Լեռն ժգ. Պապ Սրբազան Քահանայապետն Մխիթարեան միա-
բանութենէն կ'ենդունէ Հայ Քարոզիչներ Պարսկաստանի համար:

Դ) Մխիթարեան միաբանութիւն, որուն գլխաւոր նպատակն
է Հայ ազգի լուսաւորութիւն և մշտնջենաւորութիւն. մեծ հրճուա-
նօք սրտի, յանձնառու կ'լինի և կ'որոշէ Հայ Քարոզիչներ, Հայր
Արապիոն Պարոնեան **Կ. Պօլսեցին** և Հայր Կիւրեղ Եղոյեան Ար-
տանու շջին:

Ե) Մխիթարեան Քարոզիչք 1882 թւին Հռովմ կ'փու-
թան և ապա առաքելութեան վայրն: Նորանք երեք տարի
խոսքովայի և Որմիոյ Առաքելութեանց գովելի ծառայու-

թիւն կ'մատուցանեն քրտնաջան վաստակօք և ապա զիս Սալ-
րի գիւղ կ'ստանան մի տեղական և մշտնջենաւոր վայր Յփոք
րիկ պարտեզներով և երեք փոքր ուխտատեղի մատուռնե-
րովն: Անձան, սուրբ Կէորդ և սուրբ Սարգիս անուամբ,
Ասորոց Օգոստինոս Գերշնորհւն, և միջնորդութեամբ
Գերապայծառ Թովմաս Առաքելական նուիրաբեր
և վաւերացուց մամբ և ին երեք տասաներորդ Բաճա-
նայայտեմք:

դ) Միտիթարեանց Հարաք մեծ ներուութեամբ Սալ-
րայ գիւղի Առաքելութեան երրորդ տարին կ'կառուցա-
նեն մատրանց վերայ մի հոյակապ և գեղեցկաշէն եկեղե-
ցի և գիշերօթիկ երկրասարանեան արական դպրոց:

է) Մահապանգուց 1867-ին, Ուղղափառութիւն
ընդունին ամբողջ գիւղով 23 տամբ, նոցանից միայն մի տան
հըմբաժնութեան մասը և ծառք Թովմասի և Դաւթի քահանա-
յանան Միտիթարեանց Հարց եկեղեցի Գերապայծառ Թովմաս
Առաքելական նուիրաբեր ձեռնադրութեամբ: Սեյդափա-
րի Պեղաճառ Տէր - Ստեփանի փութեամբ, Մահապան-
ցոց երկու տան վերստին հըմբաժնականութեան յարիչն Եսայ
մեծ շփոթութիւն ձգելով Հայ Ուղղափառաց և հըմբաժնա-
կանաց մէջ եկեղեցւոյ և գերեզմանատան առթիւ:

ը) Ուղղափառաց՝ եկեղեցիէն և գերեզմանատնէն
առժամանակեայ գրկուին հրամանաւ ընդհանուր կուսակա-
լին Ասորպատականի Ամիր-Նիզամ կոչեցելոյ և նոյն առթիւ
բանդարկութիւնն Յուղղափառաց խոյն մէջ՝ Բալու մօտ: Հայր
Սրապիոնի խոյ փութալն, Ուղղափառաց ազատութիւն Հզօր Գաղ-
ղիոյ Պերճապատիւ Տէր-Բեռնէ հիւպատոսի աշդեցո-
թեամբ:

թ) Հ. Սրապիոնի Դապրէժ ուղղւորութիւն և մեծ
յադրանակ կանգնին ընդդէմ՝ Ստեփաննոս Առաջնորդին և Տէր
Ստեփ. քահանային թե՛ Ուղղափառ և թե՛ լիակատար իրաւունք
ունին իրենց հայրենական ժառանգուէն եկեղեցւոյն և գերեզմանատն
նայս կ'հրամայէ Ամիր-Նիզամ կուսական իւր իմաստ և բարձր հրաժա-

ժ) Ստեփաննոս Առաջնորդի անհաշտ ռիակալութիւնն
այդ առթիւ՝ չարաչար կ'գրգռուի ընդդէմ՝ Միտիթարեան Հարց
նոցա կեանքն աշխարհէս շուտ վերցնելու դիտաւորութեամբ:

ժա) Հ. Սրապիոն Պարոնեան կապանուի ի 28. դեկտ. 1890-ին
շաբաթ օր կէսօրէն Յժամ անցած, իւր սենեկին մէջ ծածուկ՝ Հայր
Մովսէսի դպրոց եղած ժամանակն և Գիւլարգիղ ծառայի մարդա-
պանի ճամբու պաշար պատրաստելու բացակայութեամբ:

ժբ) Հ. Սրապիոնի սպանողն ինքն փայաջուկցի մի Հայ Եջմի-
ածնական 28 ամեայ հասակի մի քաջ և խորամանկ երիտասարդ է՝
անունն՝ Սիրտիչ (մականունք՝ Մարգար, Մկոյ և Կաշի), վախճա-
նած հօր անունն Պեղաճառ Բոչար, իսկ մօր՝ Շահբագի, որ դեռ կը
ապրի Ասորպատական նահանգի Մալմաստ գաւառին մէջ՝ մեծ անոն
ունենալով ակնյայտնի անբարոյական գործերով, որոնց յայտնի վկայ
է մի տարի առաջ Բաթում քաղաքն: Իսկ նշանաւոր մեծ եղբօր ա-
նուն՝ Կարապետ, ոյն այժմ՝ Միպերիոյ անփտելի շղթայից դատա-
պարտուած է ց'կեանս Բաթում երկու տարի յառաջ գործած ան-
գութ մարդասպանութեամբն:

ժգ) 1) Մարդասպանի առաջի բուն թելադիր և սկզբնա-
պատճառն Դաւրիժու արդեան նենգամիտ Ստեփաննոս Առաջնոր-
դին է: Ալէքսանդրապոլեցի է: 2) Մալմաստի Հայ վաճառականք՝ Սի-
ղուման Բ. Սիղումանեանց Ղալասարեցի, Բուտաղ խ. Բուտաղեանց
և իւր հօրեղբօր որդի Բաղասաար Բուտաղեանց, Ստեփան (Բալի) Հա-
բաղեան, Մահտեսի Յովհաննէս Կալոյեան փայաջուկեցիք և թող ուրիշ եր-
րորդական անձինք՝ Հաֆթուանից, Սափրայից և Սեյդափարից: Գործն իր
սկզբնաւորութիւնն կ'սկսի հետեւեալ կերպով:

ժդ) Ստեփաննոս Առաջնորդի չարագուշակ աղերսագիրն առ Սալ-
մաստի Հայ վաճառականս, և նրանց բարեհաճութիւն անպատճառ գործադ-
րելու ամենատեղական խնդիրն է: Երկու ընդհանուր ժողովներ Հայ վաճառա-
կանաց Սիղումանի, Բուդաղի, Ստեփան Շահբագեանի, Սիրտիչ Բոչարեա-
նի և ուրիշ երկրորդական անձանց:

ԺԵ) Մկրտչի ընտրութիւնն նոյն ժողովոց մէջ՝ Ստեփանն Սուաջնորդի չար նպատակն իրագործելու • նորա թափելի փութալն վաճառականաց տրամադրութեամբ։ Ստեփանն Սուաջնորդի նորանից շատ գոհ լինելն և նրան 100 ռուբլի պարգևելն իբր առ ժամանակեայ վարձ իւր առապայ եղեռնագործութեան, բայց խստիւ պահանջելով նշան հակառակորդաց մեռեալ անդամներէն ։

ԺԶ) Մկրտչի վերադարձն ի փայաջուկ՝ Դիլմանցի Սասադուլլահ գրաստաւարի առաջնորդութեամբ • վաճառականաց ազդարարութիւնն, թէ՛ Հ. Սրապիոն այժմ խոյէ, միայն Հայր Սովսէսն է հոս և նորա պատասխանն թէ՛ «Նախ Աեծի կեանքն բաշտալ և ապա փոքրին» ։

ԺԷ) Հետեւեալ օրն, Մկրտչի և Շահբազեանի խոյ երթալն Սէյդաւարու Տէր-Ստեփանի նորանց հիւրասիրելն և Սուաջնորդ Սուաջնորդի խորհուրդն ի գործ դնելն - կրկնակիորդորն մեծաւ խրախուսական խօսքերով ։ Յղիա Սէյդաւարու հարսանիքն, Մահլազանցի Հայ ուղղափառ Սողաջանի նոյն հարսանեաց կոչնական լինելն, Տէր-Ստեփանի չարաչար ամբաստանութիւն Սողաջանի նկատմամբ, իբր Հայութենէ ուղղափառութիւն դարձած, Մկրտչի նոյն առթիւ Սողաջանին սպանել սպառնալն, բայց նա Հայութիւն խոստովանելով կազատի ոճրագործի ձեռքէն ։

ԺԸ) Տէր-Ստեփանի նոյն հարսանեաց մէջ հրատարակած նշանաւոր խօսքերն թէ՛ «Հայր Սրապիոնի աչքերը հանել պիտի տամ և մօրուքը կտրել», Մկրտչի նոյն հաստատելն թէ՛ «Երեք օրէն յետոյ կ'լսեք» ։ Մկրտչի, Շահբազեանի և Ստեփանի կարայ-չարան թուրքի գիւղ երթալն և Գօրիէն յափշտակուած վրացւոյ աղջկան բռնութեամբ Սէյդաւար բերելն ։

ԺԹ) Մկրտչի Մահլազան փութալն, Տէր-Ստեփանի դրոյ մամբ Հայր Սրապիոնին սպանելն, Շահբազեանի վրացու աղջկան

հետ նոյն օր փայաջուկ վերադառնալն ։ Մկրտչի Սահլազան Հ. Սրապիոնին չ'իտնելն, մի օրով առաջ Սափրի գիւղ վերադառնալու առթիւ և չ'կարենալով նոյն իսկ Տէր-Թովմասից վրէժխնդիր լինելն՝ փոխանակ Հայր Սրապիոնի ։

Ի) Մահլազանցոց նոյն օր Մկրտչի հետ լաւ ծանօթ լինելն և նոյն օր նորա կրկին վերադարձն Սէյդաւար և փայաջուկ դժբաղդ ելքով և գործի մեծ ծանրութիւն ։ Փայաջուկի և զայս սարի վաճառականաց կրկին ժողովներ, կրկին հաստատելով Մկրտչի վերոյիշեալ ընտրութիւնն և նրա ազատութեան հետամտելով և մշտնջենաւորապէս ապահովութեան ամեն միջոցներ խոստանալով, բայց անպատճառ նշան խնդրելով իր գործած ոճրագործութեան ։

ԳԼԽԻ երկրորդ •

Մարդասպանի վանատան մէջ ։

Մարդասպան Մկրտչի Սափրի գիւղ Մխիթարեան վանատուն գալու 22-ն դեկտ. 1890-ին շաբաթ օր ծննդեան պահոց առաւօտեան ժամը 10-ին և հոն բարի հիւրընկալութիւն ընդունելուն Հ. Սրապիոնէն, 5 ժամ կենալուն, յետոյ ծածուկ ոճրագործութիւն ընելուն Հ. Սովսիսի և Գեորգիի բացակայութեամբն և իսկոյն և եթ փայաջուկ փախչելուն և ապաւինելուն կ'վկայեն շատ մարդիկ ։ Թուրք, Հայք և Սատրիք, որոնք իրենց իսկական աջօք և խօսակցութեամբ տեսած են նոյն օր մարդասպան Մկրտչին վանատան մէջ (Սափրայի Մխիթարեան վանքի), թուրք վրկաներէն՝ Սասադուլլահ Դիլմանցի գրաստաւարն, Եուսէին, իւսուֆ. Սլի և Վաշալի Սափրեցիք • Հայերէն՝ ինճաւեր, Գեորգ, Մարգարայ, Կարապետ և Սուլէյման, նոյնպէս Սափրեցիք • Սատրիներէն՝ Գրիվարգիզ և հունկ ուրեմ Մխիթարեան վարժարանի բազմաթիւ աշակերտք Հ. Սովսիսի հետ միատեղ ։ Մորդ այս վերոյիշեալ վկայք ցարդ որք և առ որք են և խղճի մոտք կ'վկայեն Մկրտչի գործած ոճրագործութիւնն ։ Ուրեմն, Հ. Սրապիոնի մարդասպանն, նոյն ինքն Մկրտչն է ։

Ոճրագործութեան եղանակն, Մկրտչի Հ. Սրապիոնին առանձրնացած գտնելով սենեկին մէջ և զբաղուած նամակագրութեամբ, ծածկա

բար կանցնէ դէպի յետեւի կողմն, նախ ձախ ձեռքով բռնելով
նրա մորուքն կ'ըսէր, քանզի դէպի վեր, և ապա աղաղակած ժամանակ
աջ ձեռքով դաշոյնն անընդհատ կ'երգէ բերանն և անչափ պատեց
նշով կոկորդին մէջ, մինչ շնչափողի երակներն կ'կտրուէր փոքր դա-
շոյնի ծայրն աջ ականջի տակէն կ'հանէ և ապա հանդուցելոյ աջ ական-
ջն երեք մասի վերածելով՝ նոցանից կրճկային մասն հետն վեր ա-
ռած իբրև նշան իր կատարած եղեռնագործութեան, կ'սկսի աներև-
ութանալ։ Զ. Սրապինն ահաբեկած սուկալի դէպքէն՝ նուազ և խոր
ճայնով և փոքրիկ ջանգակով կ'սկսի օգնութիւն կանչել։ Նախ Գեորգ
Գեորգ կ'համոզէ, տեսնելով նորան արեան ովկիանին մէջ թաթախուած,
խփոյն և երկ'կանչէ Լայր Սովսէսին այն ժամանակ, երբ արդէն ան-
հետացեր էր մարդասպանն։ Լայր Սովսէս Գեորգի դէպքն ըն-
դուն պէս, խփոյն կ'փութայ, և տեսնելով նորա վերջին մահաւեր-
վայրիկեանն, կ'սկսէ քաջալերել, բայց նա երկու բառով՝ «Վերջին օ-
ձու՜մն, վերջին օձու՜մն» կ'հայցէր՝ ձեռքի նշանով։ Սուղ վայր
կենի ստանալով արձակու՜մն, խփոյն կ'կնքէ իր մահկանայնուն
մարտիրոսական մահուամբ և երկիւք և երկիր սեւ ամպերով կ'պա-
տէ Զ. Սովսէսի անմիջապէս գլուխն։

Գլուխ երրորդ.

Մարդասպանի փախուստն ի փայաջուկ և հոն թագչիւն
խոյս տուած միջոցին, մարդասպանին կ'հանդիպին Սափրե-
զիք՝ Գրիգոր լալազարեան և փռանկ Բոջարեան խուզարկու-
ներն, որոնք շատ աշխատելէն յետոյ, չկարողացան ձերբակա-
լել մարդասպանն, այլ ընդհակառակն, լալազարեանի ճիւղ կը
մատնուէր Նալդուղ-Սողան (Սափրայի և Դիւմանի միջնափայրն)
նորա ձեռքն, որով կազատուէր և կ'ձածկուէր փայաջուկէ ինո-
ւա փայաջուկ չհասած (խորովայնի և Դիւմանի միջնափայրում), յան-
կարձ կ'հանդիպին նորան փաթավորցի Բէկզադէն, խորովայնի իղ-

նիէն և Բագոսն, կ'զարմանան նորա տաքնապաժ զարտուղի խու-
սափելուն վրայ, չնախագուշակելով պատճառն, և ապա քիչ յետոյ
նրան կ'հանդիպի (Դիւմանի և փայաջուկի միջնափայրում) իւր սիրելի և
մտերիմ բարեկամն խորովայնի փոլոն, որ և զարմացած կ'հարցնէ նո-
րա փախստեան պատճառն, որից երբեք պատասխան չտանար։
Արդ այս անձիւք, նոյնպէս ճիշտ վկաներ են մարդասպանի հապ-
ճեպով փախստեանն ի փայաջուկ լալազարեանի կարմրագոյն ան-
թափ ձիով։ Ուրեմն, դարձեալ, նոյն ինքն է Սկրտիչն-Լայր Սրա-
պինի սպանողն։ Լայր Սովսէս, իսկ և իսկ Լայր Սրապինի Սկրտ-
չին սպանուիւն կ'հրատարակէ Սափր գիւղն և միանգամայն կ'այլ-
նէ տեղական կառավարութեան Սալմաստի Սահմանագոյ-
նութիւնը և բռնելու անմիջապէս անանցանելի կերպով, և իմաց
տալ տժբաղդ եղելու թիւնն Դիւմանի Լայր-խան կառավար-
չին մարդասպանին ձերբակալելու։ Գեորգ Սափր գիւղի տանուտէրն
մարդասպանի հետքն ձեռն երեսէն բռնելով անմիջապէս կ'հասց-
նէ փայաջուկ, ուր իմանալով մարդասպանի ծածկուիլն, կ'իյն-
ի. Բուղաղեանցին և նրան կ'բացադրէ ոճրագործութեան դէպ-
քն, բայց նա Գեորգի գլխին կակուղ բարձր զննելով մարդաս-
պանի թագաւտեան կաջակցի իւր ծառայի յաճախ ծածուկ երթ և
եկուրեալն, և ապա խստիւ պատուիրելով Գեորգին մարդա-
պանի փայաջուկ հետքն տանելն, և հոն Լայր փաճառականներէն
թաղելու ելու լուրն չտանէ Լայր Սովսէսին։ Գեորգի գիշերուայ ժամն
Գ. ին, Զ. Սովսէսին լուր բերելն թէ. «Մարդասպանն փայաջուկի Զ. փաճա-
ռականներն ծածկեցին»։ Լայր-խանի և Սափր գիւղի փոխ-կառավարաց
ձիաւորաց կէս զիշերէն 2 ժամ անցած փայաջուկ մտնելն և խփոյն
Ստեփ. Շահբաղեանին ձերբակալելն, և ապա երբոր առանց պատ-
ճառն իմացնելու, Շահբաղեանի հրապարակաւ խոստովանելն
թէ. «Գիտեմ, ինչ կ'իմտուէք Գրուք, վարդապետի սպանողն կ'ը-
րոնէք, նա այժմ Բուղաղ Բուղաղեանցի տունն է, եկէ՛ք ինձ հետ,
ես եղ կ'ցուցնեմ»։ Բուղաղի եղբոր հետ կէս զիշերէն երեք ժամ
անցած Շահբաղեանի մուտք փողոցին մէջ հանդիպելն և սկսել նո-
րան չարաչար հայհոյելն թէ. «Մարդասպանն իմ տունն է», և ա-

պա նորա ականջին փսխաւ ծածուկք Ստեփանի վերջին հակասա-
կան պատասխանն թէ. «Մարդասպանն Բորաշի տնէն այժմ գնացած
է դալասար Արզո Բ. Արզումանեանցի տունն » Խուզարկուաց բար-
կանայն ընդդէմ շահբազեանի նորա կրկին փտահոլութեամբ պատաս-
խանելն թէ. «Զեր ինչ փոյթն, Դուք ինչմէ Ձեր մարդասպանն ուզե-
ցէք » Երբ զայն Բուդաղեանցի ձեր բակալուիւն այս առթիւ իբր մեղա-
կից մարդասպանի և Արզումանեանցի կէսգիշերով բերուելն Փայաջուկ Բաշ-
Բուդաղեանցի տուն Փարաշբաշու մօտ և նորա ստիպելն Արզումանեան-
ցին թէ. «Կամ մարդասպանն տուր, կամ անպատճառ ձերբակալուած իր
ման ուղղեորուելու հարկադրուած ես » Արզուման 40 թուամանի փոխա-
նակագիր տալով իսկոյն կազատուիւ և ափր գիւղացի Գէորգ տանուտէ-
րի Փարաշբաշու վրայ բարկանալն թէ. «Անք չենք եկած հոս թէյ խմե-
լու և փոխանակագիր պահանջելու, այլ մարդասպանն ձեռք ձգելու »
Փարաշբաշին իւր զինուորաց հետ Գէորգին կ'պատասխանէ թէ. «Մար-
դասպանն հոս է և այժմ առ ձեռն պատրաստ, առաւօտեան կ'տաննէր
դիւման » Խուզարկուաց' Գէորգի, խանամիրի, Արդւայի, Գէորգի-
զի և Կարապետի ապահով լինելն թէ. «Անշուշտ լուսաբացին մար-
դասպանն շղթայուած իւր թելադիր արբանեկաց հետ պիտի դի-
ման տարուին » Առաւօտեան արեւագալին, Փարաշբաշին մասնա-
ւոր խորհրդով կ'ծածկէ մարդասպանն ազատ թողլով մարդասպա-
նի գլխաւոր մեղսակից Արզումանեանցն, միայն տանելով իր լիման
և բանդարկելով Բուդաղ և Բաշդասար Բուդաղեանցներն, շահ-
բազեան և Մահտեսի Յովհաննէսն իբր մեղսակից ոճրագործ Մկրտ-
չին, Հ. Սովսէսի անձամբ Հաջիխանին իսկոյն ազդարարելն թէ. «Զեր
բակալէ և բանդարկէ նա և Արզումանեանցն, վասն զի նա ևս մեղաւ
կից է մարդասպանին » Ապանութեան 3-որդ օրն Հ. Սովսէս անձամբ
կրկին դիւման երթալն Հաջիխանին, մեծամեծ Մոլլայից, Շէյխ-իւ-
խալամ Աղայ - Ահմատի հետ Սափր գիւղ վանատուն կոչելն և
նորանց ներկայութեամբ արձանագրել տալ ականատես և ականջա-
լուր վկայից անհերքելի վկայութիւնն և նոցանով վաւերացնելով և
ապա ցուցնել սպանուածն և նորանց մեռելի վրայ մեծ ցաւն և զար-
մացումն թէ. «Ոհ, ինչ անիրաւութիւն և որչափ արիւն » և ապա բա-
նտանալու առթիւ Հ. Սովսէսի և Հաջիխանի մէջ տեղագործութիւն տեղի
ունենալն Հ. Սովսէսի մեռեալ 5 օր պահելն, բիւրաւոր մարդկանց

ցուցնելով և ապա ՆախաՎկային տօնին օր թաղելն Խոսրովայի հան-
գրատարան շքեղ և բազմամարդ հանդիսով Մխիթարեանց միաբանո-
թեան ՆախաՎկայն Հ. Սովսէսի Հ. Սրապիոնի արեան շիթերով զննելն
և արիւնալից երաց և Զգեստուց հետ իրենց եկեղեցոյն մէջ արկղով թա-
ղելն և Ութերորդ օր Ամիր-Նիզամ կուսակալ Մամատ-Զաֆար բէկ ա-
ռաջին պատգամաւորի Սափր գիւղ Մխիթարեանց վանատուն գալն,
նորա ականատես և ականջալուր վկայից կոչելն, վերստին նրանց վկա-
յութիւնն առնելն պաշտօնապէս վարդապետելով նոյն վկայութեանց պատ-
ճէնն և Ամիր-Նիզամի երկու երեւելի թղթոց ընդօրինակութիւններն Հ.
Սովսէսի ստանալ և հաստատել տալն Հաջիխանի Սալմաստի Հայ վաճա-
ռականաց հետ սերտ միանալն 100 ոսկւով և հակառակ հանդիսա-
նալ Հ. Սովսէսին գործի հակառակն յայտնելով Դավրիժու Բ. Կառա-
վարութեան և Հայ վաճառականաց (Սուսթէշեր) Արտաքին գործոց Նախ-
արարութեան Գործակալին միանալն նենգաւոր Հաջիխանի միջնորդու-
թեամբ և նորանց Սուսթաշարէն մեծ գումարով խախտանքով երկ-
րորդ պատգամաւորի գնուելն և իսկոյն Սալմաստ առաքուիւն վերս-
տին հարցափորձելու վկայքն և ըստ հաճոյս փոխելու և գործն ողնջաց-
նելու դիտմամբ Հ. Սովսէսի խախտանքն գիշեր ցերեկ արգելք լինելն
ամեն քաջութեամբ, մինչ Դավրէժ վարչել տուաւ մարդասպանի թե-
լադիր արբանեակներն իձեռն Պերճապատիւ Տէր-Բեռնէին և Տէր-
Բեհշէթ Էֆէնտի հիւպատոսաց և այսու ջնջելով Սուստէշերի, Հա-
ջիխանի, Ստեփան Առաջնորդի և Հայ վաճառականաց չար դիտաւո-
րութիւններն Մամատ-Զաֆար բէկ առաջին պատգամաւորի Հայ վա-
ճառականաց Դավրէժ տանելն Բ. Տրամանաւ և Ամիր-Նիզամ կու-
սակալին 1891, յունուար 28-ն, Ստեփանեոս Առաջնորդի սիրով հիւրըն-
կալութեամբ ընդունելն անզուգական գործակատար վաճառականե-
րն և նրանց անմիջապէս այցելելն Սուստէշերին միջամտութեամբ և ա-
պահովագրութեամբ Առաջնորդի մեծաքանակ արծաթոյ առանց
բանդարկութեան, բայց այսու դիտմամբ, որ պարտաւորուին միշտ գո-
հացնելու իրենց Սուստէշեր Սպատարարին և Սուստէշերի մարդա-
պանի առաջին արբանեակ շահբազեանի առժամայ Սալմաստ պահե-
լն, իրէ հնար լինի փախցնելու դիտաւորութեամբ մարդասպանի ծե-
կանխագիտութեամբ և գրաւոր խորհրդակցութեամբ Ստեփանեոս

Առաջնորդի, Հայ փառաւականաց և Հաջի խանի և Կառապա-
րութեան Եւրաստեայ շահբազեանի և Մահմետի Յովհաննէսի
Դավրէժ կոչելն և կրկնակի խառութեամբ և ընդհանուր հսկողու-
թեամբ մարդասպանի թագէին ի Փայաջուկէ Չարագործաց խորա-
ման կութեամբ և Սուտաշերի անյագ կաշառակերութեամբ երեք
կէտ Եարելն իբր ազատութեան վերջին ապաւեն. այսինքն. ա) Հ. Սո-
սէս. Պարսկաստանէն հեռացնել կամսիրով կամ տեղական կառա-
պարութեան բռնութեամբ. բ) Հ. Սրապիոնի անմեղ վկայքն պ. խնա-
միր և Հայր Սովսէսի Գէորգիզ ծառան բռնութեամբ կոչել Դավ-
րէժ և բռնութեամբ մարդասպան ցուցնել Հ. Սրապիոնի արեան
Սալմաստի Հայոց ստայօղ վկայագրերով և անօրէն Ատ. Առաջ-
նորդի անձնական սուտ վկայութեամբ և Յ) Այսնենգամիտ և ան-
խիղճ չարագործութեամբ ամեն բան ոչնչացնելու Եզնել Հ. Սով-
սէսի առ Ամիր-Նիզամ կուսակալին գրած ազդու, գեղեցիկ և երկ-
սայրի տրամաբանական թուղթն և անով Ամիր-Նիզամի որոգայթի
մէջ բռնութիւն և յոչ կամս նոյն թղթին պատասխանել Պարսկայի
հակասական տրամաբանութեամբ և ի վրէժ խնդրական ոգով
կաթովի կութիւն և Ուղղափառութիւն Պարսկաստանէն ջնջելու
անյայտի ընդդիմաբանութեամբ և Ամիր-Նիզամի Մամաուջաֆար
Բէկ առաջին պատգամաւորին տուած ստայօղ և նենգաւոր բարձր
հրամանն և հեռագիրն առ կառապարիչն Դիւմանի և Վեհ. Չահի
Էմին-Սուլթան Եպարթոսի բարձր և խիստ հրամանն առ կուսակա-
լէն Սուրպատականի, հրամանաւ հզօր ազդեցութեամբ Գերաճ
Տէր-Բալուայ Դեսպանին անգուգական Գաղղիոյ թէ. «Որոնէ՛ փու-
թով մարդասպանն և ձերբակալէ՛ իւր արբանեկաց հետ» Երկրորդ
աստիկ հրաման՝ առնոյն կուսակալն թէ. «Անհնարին է, ձերբակա-
լէ՛ մարդասպանն» և Սուրպատականի կուսակալի ինչ տեսակ մարդ-
լինելն և նրա Հ. Սովսէսի ըրած խաղն բարձր և խիստ հրաման ուղ-
ղելով առ գնուած իսախան երկրորդ պատգամաւորն թէ. «Բռնի
ձերբակալէ՛ Գէորգիզ և խնամիր, իբր յանցապարտներ» և նոյն ան-
ձին երկրորդ հրամանն առնոյն անձն ձերբակալելու նաև Հ. Սովսէսն,
իութացնելով Դավրէժ և իսախանի Սափր գիւղ ձիաւորներ լեցնելն և
խնամիրի իսկոյն բռնութիւն, Հ. Սովսէսին ձերբակալելու անհնար լինելն,
Հ. Սովսէսի Գէորգիզի սիրով իսախանին յանձնելն և լազարիստաց

գովէն շուտափոյթ վերադառնալն վանատուն և Գէորգ կոստա-
նեան տանուտէրի կալանաւորաց ընկերակցելն ՝ Սիւրբուշայի և իշո-
յի նոյն օր սուրհանդակ լինելն Դավրէժ, մանրամասն տեղեկու-
թեամբ և Հայր Սովսէսի կուսակալի խնայահաւան չար խորհրդոց
լաւ ըմբռնելն, և իսկոյն հեռագրով Դավրէժ Գերաճապարի-Տէր-
Բեմէին և Տէր-Բէհրէթ Եֆենդիին յայտնելն գործի ուղեղն և
ծուծն և Գաղղիոյ Հրապատոսի կուսակալին ազդ. ընդ Հայր Սով-
սիսի Գաղղիոյ պաշտպանութեան տակ լինելն, իբր Սուրպատական
փարոզիչ Պարսկաստանի և թէ ոչ ոք իրաւաւորութիւն առնեց կան-
խաղաւորեանս, նորան որ և իցէ իրաւասութիւն ունենայ և
գրել Սուրպատական Գաղղիին առանց իմ հրամանի
տեղէն և Հայր Ժելն, և երկրորդ հրամանաւ Դավրէժ
կոչելն ։

Գլուխ չորրորդ .
**Հայր Սովսէսի Դավրէժ ուղղե ուրիշն՝ արդար-
դաւտաւտան պահանջելու ։**

Հայր Սովսէսի Սալմաստէն մեկնելն 1891. փետր. 19-
ին հեծելախաւով 3 օրէն հասնելն Դավրէժ և իջեւանելով մեծ պա-
տուով և անչափ հիւրասիրութեամբ հիւրընկալուին Պերճ. Տ. Բեռ-
նէէն և Վալից ընդհանուր հարցափորձն փետր. 22-ին Սուտաշերի
ատենի մէջ ներկայութեամբ Տ. Տ. Գաղղիոյ և Տաւկաց Հրապատոսաց Հայր
Սովսէսի երկրորդ նստին մէջ Եշմարտապատում անցից մանրամասն
ատենախօսութիւնն Սուտաշերի սարսափահար լինելն և կրկնելն թէ.
«Ես անարժ իսախան, երէ Ձեր հանձնաւ գալն լինէր, ցարդ գործն իւր
վարձանին հասած կ'իկնէր, վասն զի Ձեր անցից տուած տեղեկութիւն
ներն ճիշտ են և ըստ իրաւանց » և ընդհանուր հարցափորձի վերջա-
նալն 20 օրէն Յ. Կիստով և Հ. Սովսէսի և Վալից ատենական արեւնա-
գրութեանց ընդօրինակութիւններն ստանալն Սուտաշերի վկայից
առանձին առանձին կոչելն և հարցափորձելն և անյայտ դիման հո-
հոյելն թէ. «Ձեզ ով ըսաւ վկայ եղէք այս արեան» և ապա 200
թու ման տուգանք առնելով անմեղ վկայից ազատելն հարցափոր-
ձից և Չահբազեանի հրապարակաւ Սուտաշերի տան մօտ՝ Սուրպատ Տ.
Յովհաննիսեանի, Սարգիս Յովսէփ-Բէկեանցի, Յովսէփ Իշոյեանի, Սա-
հակ Բակովեանցի և Մաշատի իսախան Գեօրգուշու (անօթափաճաւ) դի-
մաց խոստովանելն թէ. «Մենք Հ. Սրապիոնին սպանեցինք և առապա Հ. Սով-

սէսին ևս պիտի սպանենք, թող Ամիր-Նիզամն իմ գլուխս կտրէ», որուն
արձանագրութիւն գոյութիւն ունի: Վեհ. Ղազի իսկական ձեռագիր հրա-
մանաւ և հրովարտակաւ հոսսակալն ներքն մտնելով յախմայս կ'էերբա-
կալէ և բերել կտայ Դավրէժ ծածկեալ մարդասպան Մկրտիչն, որով կ'այտ-
նուի կուսակալի Վեհ. Ղազին մարդասպանի նկատմամբ նախկին տեղեկա-
գրած անտեղի և ստապատիր տեղեկութիւն: Վերջին նիստին Սուրբա-
շարի մարդասպանի ատենին մէջ ներկայացնելն 10 անձանց հետ օտարո-
տի և այլաձև զգեստներով, քերթած երեսով և Հ. Մովսէսի իսկոյն անկա-
կած Յանգնալն և բողոքելն ատենակալաց նորա բուն ոճրագործ լինելն,
հաստատել տալով ատենակալ Տեարչ Հիւպատոսաց և ատենական իշխա-
նութեան դրոշմներով: Մարդասպանի աղերս (Հայ բարբառով) առ Հ. Մով-
սէս խնայելու իւր կենաց անցից ստուգութիւնն խոստովանելու կամ մաւոր
խոստմամբ: Նոյն նստին մէջ, Ղազիբազեանի կոչուելն և հակառակ փա-
տով զրելն մարդասպանի ատենակալաց խօսած անտեղի անցքերն: Մկր-
չի զայրանալն ընդդէմ Ղազիբազեանի թէ «Դուն իմ բանն կ'աւրես» և
այսու ատենակալաց խղջի մոտք և բանիբուն իմաստութեամբ կրկին
վճռագրով հաստատելն Մկրտչի անտարակոյս մարդասպան լինելն: Վա-
րից նոյն նստին մէջ իրենց կենաց և ընչից երկիւղէն չ'կարենալն յայտնել
որոշակի Մկրտչի մարդասպան լինելն, ակնարկելով Բ. կառավարութեան
Սուրբաշարի, Ստ. Առաջնորդի և Հայ վաճառականաց մահատու-
սպառնալիքներն կանխապէս հասուցած անհախնդրութեանց վկայից, ապա
հաստատելն Մկրտչի մարդասպան լինելն իրենց սեպհական ստորագրու-
թեամբ: Մարդասպանի և Ղազիբազեանի կրկին բանդարկուելն, նրանց
թելադիր արբանեկաց Դավրէժ ազատ շրջելն, 1000 ոսկեով Ղազիբազեանի և
Հայ վաճառականաց ազատիլն հրամանաւ կուսակալին, նաև խոստանա-
լով ազատութիւն եղեռնագործ Մկրտչին, եթէ հնար լինի յաջողցնելու Հ.
Մովսէսի գլխուն նախկին պատրաստած դերերն: Մկրտչի առժամանակ ա-
զատիլն բանդէն և Դավրէժ համարձակ շրջելն ապահովագրութեամբ և
լիաձեռն պարգևաբաշխութեամբ Ստ. Առաջնորդի և Հ. Մովսէսի ոճրա-
գործի անիրաւացի ազատութեան սաստիկ բողոքն թէհրանի Փաղղիոյ
և Տաճկաց Ռեսպանաց Էմին-ի-Սուլթանի ամենախիստ և բարձր հրա-
ման առ կուսակալն Ասորպատականի, վերստին չարաչար բանդարկելու
մարդասպան Մկրտչին և Ստեփ. Առաջնորդի և Հայ վաճառականաց վեր-
ջին սաստիճանի յուսահատութեան ենթարկուելն, մարդասպանի ազա-

տաքեան ծար չ'գտնելով իրենց խաւարային միւտը խորհուրդ տեղեկ-
լուն, մի հայ վաճառայի արիւն մտնելով կաթողիկոսաց ուղղափառ
Ասորուոց վրայ ձգելու դիտաւորութեամբ, գուցէ նորանով ազա-
տուի իրենք և ազատութիւն շնորհուի նոյնպէս թէ մարդասպանի
և թէ նորա չարագործ մեղսակից անձանց:

Գլուխ Հինգերորդ.

Փափագեան Տէր-Մեսրոպի և իւր ծառայի սպանուիլն
Հաթթուան Մարգար Մահտեսի Զարդեանի տան մէջ:

Տէր-Մեսրոպ փափագեան ժողովարարի թէհրան
նից Դավրէժ վերադարձն ապրիլ ամսոյ վերջին Բարսեղ անունով
սպասաւորով: Նորա Սալմաստ ուղղւորութիւն Ստեփան Սուաշ-
նորդի նենգաւոր խորհրդով և յանձնարարական թղթով առ Հայ
վաճառական Սալմաստի՝ նպաստելու ժողովարար փափագեանին
Հայ վաճառականաց Հայրենասիրական (Հնչակեան) կուսակցու-
թեան անդամների ժողովք կազմելն Մարգարայի տան մէջ: Հ. Փափա-
գեանին և նորա ծառային սպանելու անխել: Մայիս 25-ն օրն հինգ
շաբթի-լոյս ուրբաթ գիշեր, նոյն Մարգարայի տուն ընթրեաց հրաւի-
րուիլն և հոն կէս գիշերին գինետան մէջ (դիրզամի) չարաչար սպա-
նուիլն իւր ծառայի հետ և ապա նոյն ժամայն փոխադրելով նորանց
մեռեալ մարմիններ Հաւթուանի եկեղեցւոյ բազմ իրենց իջևանած
խցին մէջ: Արդումանեանցի նոյն գիշեր Հաթթուան գտնուիլն ոճրա-
գործութիւնն իրագործելու: Վահան մարդասպանի ձերբակալու-
իլն Հաթթուանի բազմութենէն առաւօտեան արեւահարիւժ Բարսեղ
ծառայի նորա հասցրած սոսկալի վերքով և իսկոյն խոստովանիլն
իւր ոճրագործ արբանեկաց անուններն որք են. Գալուստ, Մնացական,
Մարգարայ, Յովհաննէս և Յարութիւն, ոմանք՝ վանեցիք, իսկ ոմանք՝
Սալմաստեցիք: Արդումանեանցի շրջմամբ խոսրոշայի ուղղափառ
Ասորուոց վրայ ձգելն ոճրագործութիւնն, իբր մեղսակից վահանի
վրէժն լուծած համարելով Հ. Արապիոնի արեան և խոստանալով նորա
կենաց ազատութիւն Հաթթուանի իրենց համախոհ անձանց հետ, ոճ-
րագործ վահանի Ռիլմանի կառավարչին քով բանդարկուիլն և Մնա-
ցական չարագործի արիւնալի զգեստով Ուլայ եղբարք Բարբալայ

յի Ազգիքն, Քարաշին և նոցա փետայ Քարբաշի իսմայիլին ապաւինե-
 լին, յայտնելով անհաւոր դէպքն: Հապթուանի բազմութեան և Հայ
 վաճառականաց յապրէժ Ստ. Առաջնորդին հեռագրերն փափաքեա-
 նի և իւր ծառայի Հապթուան սպանուելն: Ստ. Առաջնորդի Ամիր-նի
 զամ կուսակալի դիմելն, հաւատացնելով, իրր թէ եղած ոճրագործու-
 թիւններն են միայն փրէժիւնորութիւն Հ. Սրապիոնի արեան և մասնա-
 լոր խորհրդով բռնել տալն Հ. Սոփսէսի Գեորգիոյ ծառան իրր վիրաւո-
 ղութեան եղեռնագործութեան ժամանակ. և ապա իւր հաննայ լուկայ,
 իրլմանի Սարփարասի խոսրովա երթալն բազմաթիւ ձիաւորներով
 և հոն պահանջելով Գեորգիոյ իւր վիրաւորութեան մեղսակից: Գեոր-
 ցիոյ Սարփարաստիւն ներկայանալն առանց վիրաց. և ապա բռնուել
 և չարաչար բանդարկուիլն իրլմանի Գեորգիոյ յապրէժ գալն բողո-
 քելու իւր անմեղութիւն և Պերճ. Տեար Բեռնէի Գեորգիոյ անձամբ
 Մուսաշարին յանձնելն երկու օրուայ հարցաքննութեան առթիւ, և
 ապա ազատ թողուլ: Բայց նորա ազատութիւն ցարդ չեղաւ: Բահրամ
 փափաքեանի առաջին պատգամաւորի մայիս ամսին ուղղեա-
 լիլն դէպի Սալմաստ բարձր հրամանաւ երուսակալին և Հապթուան
 տեղնի տեղն վերահասու լինելն փափաքեանի սպանութեան, որ ճշմ-
 րիտ կերպով կատարուած է Հապթուան վերոյիշեալ Սեպուսիւրայ,
 ձեռքով աջակցութեամբ Հայ վաճառականաց: Բահրամ Բէկի
 դարձեալ նոյն անձին բարեկամաբար սպանութեան անցից բանդիւն
 տեղեակ լինելն, որ արդարեւ ոճրագործութիւնն եղած է Եկեղեցոյ
 քակ իր իջեւանած խցին մէջ, այլ Մարգարայի տուն և ապա շրջակա-
 յիլն ոճրագործ վահանի փախստեան արիւնալի հետոց վայրերն,
 գտնելով նախապատրաստութեան այն նորափոր դադարի գուրն, որ
 պիտի ամփոփէին փափաքեանի և իւր ծառայի ոսկերքն: Դարձեալ
 նոյն անձի գաղտնաբար նրբին հարցափորձն Մարգարայէն և համոզու-
 իլն խոհական պատճառաբանութեամբ իրենաէ ոճրագործաց առաջին
 արբանեալն: Բահրամ Բէկի խղճի մտօք վկայութիւնն Ասորի ուղղա-
 փառաց՝ փափաքեանի և նրա ծառայի սպանութեանն անմեղապարտ
 լինելն և տարապարտուց նորանց անտեղի շղթայակալ խիստ բանդար-
 կութիւնն: Բահրամ Բէկի վերադարձն յապրէժ իւր հաննայ լուկայ
 և ոճրագործ վահանով և նրանց բանդարկութիւնն Մուսաշարի
 տուն: Ամիր-նի զամ Բահրամ Բէկի կոչելն առ ինքն, տեղեկանալն

ոճրագործութեան ճշմարիտ անցից եղելութեան, Ասորի ուղղա-
 փառաց անմեղութիւնն իմանալով լուելն և Հապթուանի ոճրագոր-
 ծաց ակնյայտնի պաշտպան հանգիստանալն ոճրագործ Մարգարայի ազա-
 տութեան դաշնագրին հակառակ չհորժելով: Հէյտար Բէկի երկրորդ
 պատգամաւոր լինելն, և նոյնն իմանալն, ինչ որ Բահրամ Բէկ առաջին
 պատգամաւորն: Քալուստ ոճրագործի ձերբակալուիլն և իրլման
 Հաջիխանի մօտ բանդարկուիլն, նրա եղեռնագործութեան երկեւղէն
 քթէն յորդառատ արիւն բղխել սկսելն և այս առթիւ Հապթուանի
 իւր համախոհ բազմութեան իրլման դիմելն և իսկոյն մեծաքանակ դրո-
 մով նրան բանդէն ազատելն: Ստեփան և Գեորգ վկայից (արեան Հ. Սրա-
 պիոնի) իջուր տեղ իրլման բանդարկուիլն, Մուսաշար կաշառակեր
 դատաւորի հրամանաւ թելադրութեամբ անիծեալ Ստ. Առաջնորդի Հէյ-
 տար Բէկի վերադարձն Ստեփան և Գեորգ վկաներով և նոցանոյնպէս բան-
 դարկուիլն վերոյիշեալ բանդարկելոց մօտ: Պ. խնամեր վասապեանի 30 օրոյն
 պէս Հաջիխանի մօտ ունայն և իջուր բանդարկուիլն, դարձեալ Մուստա-
 շարի հրամանաւ դրդմամբ անիրաւ Ստ. Առաջնորդի Պ. խնամերի մեծա-
 քանակ տուգանքով բանդէն ազատուիլն: Ստ. Աղագաշաւ Առաջնորդի հա-
 լաքած ազգակործան սրիկայից և եղեռնագործ աւազակաց Սալմաստիւմի
 վին շրջակային յանուն այցելու դպրոցաց Հայ վաճառականաց պ. խնամե-
 լի սպանութեան 300 մանէ թով, հասուցած անձամբ փաստներն, յղելով տան
 վերայ գիւնմիլ և զինուած անձիւք և նոքայ որոնք մեծ վտանգ հասցնելու դիտա-
 լորութիւն ունեցած են առանց միջոց գտնելու, որք են՝ Մահտ. Մկրտիչ Բի-
 դայ), Ջահամ, Բօզոյենց Ստեփան և Պարոնց Սուխին և այլն և այլն և տ-
 քա նոյնպէս իրենց վրիժառութիւնն կյազեցնեն պ. խնամերի պարտիզի ծա-
 ռերն գիշերով անգթաբար կտրտել տալով: Մուստաշարի և չարագործ
 Ստ. Առաջնորդի թելադրութեամբ և խորհրդակցութեամբ Մուշտէիտի և
 այլ մեծամեծ անձանց՝ իրեն տուն հրաւիրելն, Հ. Սրապիոնի վկայից բռնու-
 թեամբ՝ նոցա ներխայտնելն, և հակառակ իրենց նախկին վկայութեանց
 թուղթ առնելն մարդասպան Մկրտչին ազատելու դիտմամբ, որի առթիւ
 ձերբակալուեցան անմեղ վկաներ և ոչ փափաքեանի սպանութեան առթիւ:
 Մուստաշարի երկրորդ ընդունած իստ գործոց լիակատար հատուցումն ին-
 իւրն արդարադատ վեհ. Ջահին: Անմեղ բանդարկելոց տեղափոխուիլն Ա-
 միր-նի զամ կուսակալի բանդն կործանմամբ Մուսաշարի, նրանց չորեք
 օրեայ գիշեր և ցերեկ ծանր շղթայից պարանոցնին կրելն դառն տանջանք և
 ապա շնորհիւ Պերճ. Տեար Բեռնէի առ ժամն ազատուելն շղթայակրութենէ

նաև նոցա կրկնակի բանդարկուելն մութ և խոնաւ գարշահոտութեամբ լի գետնափորն, դարձեալ չարանեց դրդմամբ Աստուածութեանց Ստեփ. Առաջնորդին հաշտութեան շխտմամբ Զ. Սոփսէսի սիրով տանելն անմեղաց անտանելի նեղութեանց յեմեմաժաւ արծաթով և ապա՝ հզօր բողոք առ Գերասոսէակ Դեսպանին Գաղղիոյ, ընդդէմ՝ կաշառակեր դատաւորաց հասուցած անօրէն բռնաբարութեանց Զ. Սոփսէսի փափագեանի սպանութիւնն հաստատելն վերոյիշեալ ռճրագործաց վրայ, որ գործուած է կանխագիտութեամբ և թելադրութեամբ Ստ. Առաջնորդի և Հայ վաճառականաց, նախ յենտելով վաճանէն ձեռք բերուած Ստ. Առաջնորդի առնադրած այն նամակի պատճէնէն, որ այժմ կ'գտնուի Զ. Սոփսէսի քով Գարսկերէն և Հայերէն, իսկ իսկական նամակն Գարսկերէն թարգմանուած կ'գտնուի Սուսաշարին քով, որոնց ճշմարտապատուականցից վկայեն Գեր. Տեարհեռնէն, թարգմանիչ և այլն և այլն և ապա՝ Դիլմանի շէյն-իւ-իսլամի, Հաֆթուանի Սուխի իւսուֆի և Հալի վերտու և ուրիշ երկրորդական անձանց փափագեանի սպանութեան անցից ստոյգ վկայութեանց վրայ, Ստ. Առաջնորդի անտի յոյսերով ռճրագործաց ապահովցնելն, նոցա կեանքն ամեն վտանգաւոր կետերէն՝ ապագային շուտ ազատելու խոստմամբ, ամեն կային ամենաստոր միջոցներն ձեռք բերելու կ'ընայ բանդին մէջ, կաշառելու անմեղ բանդարկելոց, գրելով լրագրաց լուսանցքներին վրայ՝ կաշառքի քանակութիւնն Գերասոսէակ Տեարհալփայի վերջին բողոքն առ Վեհ. Հասն ընդդէմ անիրաւութեանց դատաւորաց Աստուածականի և արդարութիւնն երեւն հանելու թէհրան առ ոսոս իւր կոչելով եղեռնագործաց, նոցա արբանեկաց և Զ. Սրապիոնի արեան բանդարկեալ անմեղ վկայից Զ. Սոփսէսի թէհրան կոչուելն վկայից հետ, Գաղղիոյ դեսպան Գերասոսէակ Տեարհալփայէն, արդարութիւնն իւր ներկայութեմբ հասուցանելու ըստ գործոց Վեհ. Հասն առ Էմին Սուլթան բարձր և իսկ սհրովարտաֆ, անպատճառ թէհրան կոչելու յանցապարտութիւն և վկայներն ։

Յաւելուած տրամաբանական անհերքելի փաստից ռճրագործ Սկրտի նկատմամբ ։

Ապացոյց.ա. Սկրտի Սափր գիւղ 22 դեկտ. 1890^ն Միւրաւրեանց վանատուն գալուելէ 5 ժամուց ծածուկ գործած ռճրագործութեան, և լալադարեանի անթամբ կարմրագոյն ձիով փայաջուկ խուսափելուն և հոն Հայ վաճառականներէն պինդ ծածկուելուն կան բազմաթիւ ակնատես, և ակնցալուր վկայներ իւրաւոր մարդկանց հետ ։ Սկրտ նոյն վկայներէն շատեր, մարդասպան Սկրտի կրկին Գալթի տեսնելով ճանչցան Ուրեմն, նաեւ Զ. Սրապիոնի սպանողն ։

Ապացոյց.բ. Եղեռնագործութենէն 20 օր վերջ Սկրտի փայաջուկ իւր տան մէջ կերու խոււմի տաք ժամանակ կ'ստատովանի ռճրագործութեան սոսկալի դէպքն, եղանակն և ահաւոր վախճան Սկիւքսան Բաբայեանին Սափր գիւղէն ծածկաբար ուղարկուած անկին նախ թէ վանականաց գլխուն կակուղ բարձր զրի անտիոյ սերով և ապա առանձին գտնելով Զ. Սրապիոնին իւր սենեակն փոքր դաշոյն բերանն խորեցի, ձայնն իսկոյն խափանելու առաջ աղաղակի և կենաց վերջ տալու ։ Հուսկ ուրեմն, աչակն ձկնոր ընելով մէկ մասն առի նշան ինձ առաքողաց և պարծառք իմ ապագայի քաջութեան, և կայծակի նման սլացայ փայաջուկ ցուցնելով Բաղտասարի տունն Հայ վաճառականաց լրաժամակի նշանն ալ աւանդ, որ փող բերելու ժամանակ չ'ուներցայ ։ Սկրտ, երբ Զ. Սրապիոնի ակնուն բերողն նաեւ, ուրեմն ճշմարիտ մարդասպան ։

Ապացոյց.գ. Հասնափաղերս առ Սկիւքսան թէ « Կիւնդրեմ, Սկրտի որդու շատ գինի միտուր, վն զի արեւնարբու դարձերէ քան օր կայ, որ անչափ բնութիւնն փոխուած է և գինի շատ կ'իմեհակառակ իր երկու ամիս յառաջ սովորութեան ։ Լինցեալ օր քիչ մնաց, որ գին պիտի սպանէր թոնրատան խփով ։ Սկրտ, նրա մօր անհերքելի փաստն, կ'հաստատէ նորա մարդասպան լինելն ։ Ուրեմն նա ճշմարտապէս մարդասպան է և ցարդ բացի Զ. Սրապիոնի սպանութենէն ուրիշ սպանութիւնք մեզ անյայտ են ։

Ապացոյց.դ. Սկիւքսանի նրբին հարցեր առ Սկրտի թէ « Երբ եղիկ մօրուք ածիւրես, դուն այս սովորութիւն չ'ունէիր կանխաւ ։ Նրա պատանխան թէ « Մօրուքն մարդուն ամէն ժամանակ ձեռք չի տար և թերեւս քսասակար » ։ Սկրտ մարդասպանն մօրուքն ածիւրեմն ։

շուտով չ'ճանչցուելու պատճառաւ :

Ապացոյցք. Մարդասպանին զիման վաճառատնութիւններ վանցի
Տէր-Ներսէսի որդի Մամուէլ՝ Մասլաւի արդեան ուսուցիչն և Սիմոն
Ստորի հիւան, որն երեք տարիէ ի վեր Գայաջուկ կ'ընակի իւր գերտաւ
տանովն, միշտ Հայ վաճառականաց արթուն և խիստ հակողութեան ներքոյ
Ապացոյցք. Մարդասպանի առաջին թելադիր արքանեակ Զահրազ
եանի թիֆլիս խոյս տուած ժամանակ յոջ կամս կամքատանուի իբր
ոքրադ որժ խոստովայի ուղղափառ Ստորիներէն, որոնց կ'խոստովանիդէմ
յանդիման թէ «**Հ.** Սրապիոնի սպանողն ես չեմ, այլ Սկրտիչն, որ պիտ' Գալ
րէժ բանդարկուած է »: Ուրեմն, ըստ Զահրազեանի ճիշտ վկայութեան
նաէ մարդասպանն է :

Ապացոյցք է.) Սկրտի աղերս առ Հ. Սոփսէս իւր կենաց խնայելու, Հ. Սրա
պիոնի անմեղ բանդարկեալ վկայից դիմելն, խնդրանօք յայտնելու Հ. Սոփսէ
սին իրեն կենաց ազատութիւն տալ : Եւ թէ նա Հ. Սոփսէսէն իր կենաց ազա
տութիւն կ'ինդրէ, ուրեմն նա է Հ. Սրապիոնի բուն սպանողն : Սոստա
շարի բանդապետին և այլ ծառայից Հ. Սոփսէսին նրան մարդասպան լինել
հաստատելն : Դարձեալ նրա անյայտնի անհնարին հայհոյանքներն ա
մենօր ուղղած առ Ստ. Սոաջնորդն՝ թէ «**Կ.** ամ' ինչ շուտով ազատե
կամ ամեն բան տեղն'ի տեղն կ'յայտնեմ : Հ. Սոփսէսին և միանգամայն օրա
կան պարէնիս փողին քանակն ըստ հաճոյից ուղարկէ »: Դարձեալ նրա
երկրորդ անգամ բանդարկեալ վկայից աղերսագիր տալն գրել առ Հ.
Սոփսէս՝ թէ «**Հ.** Եղեք հաշտութիւն ընելու Ստ. Սոաջնորդին
հետ զմեզ ազատելու »: պատասխան կ'ստանայ «**Ա.** զատութիւն և Հաշ
տութիւն ճշմարտութիւնն խոստովանելու մէջն էլ և ոչ թէ սնոտիոյ
սերով ծածկելու : Ուր չ'կայ Սոստաժոյ ճշմարտութեան խոստովանու
թիւն, անդանօր չ'կայ ոչ հաշտութիւն և ոչ ազատութիւն »: Սկրտի
անհափ զայրանայն ընդդէմ Հ. Սոփսէսի դառն պատասխանին, և նրա
վրէժխնդրական ոգւով Հարաչար վկայից հայհոյելն : Սկրտի կուսակալի
բանդին մէջ գիշերով յանկարծ Ստեփանի վրայ արձակելն խեղդելու
դիտմամբ : Ստեփանի օրհասէն զարհուրած աղաղակելն Հաջի-Հուսէյնի
և չորս բանդապան զին-որաց խիոյն վրայ հասնելն, և նորան ազատելն : Սկ
րտի հակառակելն ընդդէմ ազատարարաց ասելով. «**Տ.** Եթ' ինչ սու
րըն, որ սպանեմ թշնամիս »: Զինուորաց ըստ արժանւոյն նորան քանելն և
ապա ոտքերն և ձեռքերն պրկած գետնափոր բանդն ձգելն : Սյս անսուտ

դէպքն ունի իւր օրինաւոր վկայութեան գոյութիւն առ Հ. Սոփսէս : Արդ
ասածներս յորս ցնդած խօսքեր չեն, այլ զուտ իրողութիւնք :
Բովանդակութիւն. Արդ նա Յամիս ծածկուելէն վերջ Բացի կերպարան
քէն ամեն բան փոխած էր, այսու հանդերձ կրկին տեսնելով ճանչցան վկա
ներն : Ուրեմն, նրա ճշմարտապէս մարդասպան լինելուն այլ ևս կասկա
ծանաց տեղի գոյութիւն ունենալն անհնարին է :

**Անցեալ և ներկայ կեանքն ոչ Ա. Երանորդ և
Սոաջնորդ Ստեփաննոս Մխիթարեանց Սիւլեյմանդրապո
լեցոնք :**

Համառօտ տեսութիւն :

Ա.) Հայրական տունէն աքսորուելն, Երեան դիմելն և ապա
Եջմիածին միջնորդութեամբ վահրամ վարդապետի սենեկապետի Գե
որգ Դ. Կաթողիկոսէն կրօնա-որական սիքեմի անարժանաբար բարձրանալն
Սիմոնականութեամբ քահանայութեան սուրբ աստիճան առնուլն վերոյի
շեալ անձի միջամտութեամբ :

Բ.) Գեորգ Դ. ի օրով նորա վանականաց վրայ սաստիկ բռնանալն
և վանքի ներքին խաղաղութիւնն մեծ յուզմանց ենթարկելով Հարաչար գա
նելն վանականաց : Նորա ապերասան վարուց պատճառաւ Երեանու Նա
հանգապետի ձեռօք վանքէն արտաքսուելն հրամանաւ Գեորգ Դ. ի :

Գ.) Ստաթի առաքելոյ վանքի վանահայր լինելն և ապա անարժան
գնացից պատճառաւ անկէ Տաթևու ժողովրդէնէն փախով և գաւազա
նով արտաքսուելն Հռիփսիմէ հացթուխի առթիւ և մեծ պատասխանատու
ութեան ենթարկուելով Հոգ. Կառավարութենէն և ապա ազատիլն նորան
պատուհասէն շնորհիւ լիաձեռն «**Մամոնայի**» :

Դ.) Բեսարաբիայում վանական սեպհական կալուածոց վերախցու
հաստատուելն միջամտելն կալուածոց վաճառման ծածկաբար, որուն առ
թիւ երրորդ խիստ հարցափորձից կ'պարտաւորի խիստ քննութիւն տալ Սիմո
նին Ս. Եջմիածնայ և այդ առթիւ Սիրարատկրօնական ամսագրին մէջ արձա
նագրուած է նրա մեղապարտ գտնուելու սոսկալի վերոն :

Ե.) Շնորհիւ մամոնայի և միջնորդութեամբ վահրամ Մանկունու
Եպիսկոպոս ձեռնադրուելն, նորա դարձեալ վանականաց վրայ բռնանալն Գե
որգ Դ. ի մահուամբ, դարձեալ յեղափոխութեան ենթարկելով բովանդակ փայ
բանութեան անդամներն հակառակ կուսակցութեանց բաժանելով :

դ) Մակար Ա-ի կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալն, սանձա-
հարելով՝ Ստեփան եպիսկոպոսի ապօրինաւոր կարգաց զեղծութենն վնասեց, նո-
րան առաքելով Դավիթ իբր Սուաջնորդ՝ անպիտան Սասունոյ և մարդկանց:

է) Դավիթ ժողովրդի առաջին անգամ Սուս Սուաջնորդին շաքար
կարծելն, բայց աւաղ, զկնի Ազգասպան և Աղգակործան մահաբեր թոյն գտաւ
և որուն շնորհիւ անփառանութեան դերեր տեղի ունեցան իւր վեց տարուայ
պաշտօնավարութեան միջոցում: Եւս իբր Սուաջնորդ և զուրի Ստրպատականի
թեմի եկեղեցեաց՝ կողպատեց չարաչար փնի աղքատիկ եկեղեցիներն, իբր եպիսկո-
պոսի բազմաթիւ անարժան անձինք՝ անարժան քահանայական սուրբ աստի-
ճանաց, իբր կուսակրօն նա անարժանաբար կեանք ունեցաւ շատ տեղեր հակա-
ռակ իւր քահանայական սիմբոլն, որուն թող վկայէ Հ. Սախիշեան իւր ունե-
ցած կենդանի և անդրանիկ դատարանի Սկիւնդր անուամբ: որին լիաձեռն պարգե-
ներ անընդհատ կառավարէր Դավիթի, լոկ անուամբ ուսուցիչ հօր ձեռքով
որ սարգաւակ ձեռնադրուեցաւ 1891 յուլիս 28-ին, և այսու հաստատուելն նո-
րա առաջին ամուսնի ապօրինաւոր լինելն, վասն զի իրեն Սուս Սուաջնորդին վե-
րապահեալ էր: Թող, յիշէ՛ք արձեալ երկրորդ ապացոյցն ողորմելի վարժուհեաց
արտաճմիկ անցքերով, վկայ ունենալով Դավիթու բանիբուն իմաստնոց կա-
ճառներն:

Ր) Քեյվան զաւառափի Զգիւղից վերջացած գործն վերստին կնիս յօգուտ
բազմաթիւ կաշառակեր անձնաւորութեան՝ ստանալով Ահմէդ խանէն 200 թում-
նայի փայտակարանի Մէշայ-Փարայ 12 գիւղից ձեռք բերած արդիւնքն
ընէ Բէշիշ-խանի միջամտութեամբ, և նոյն առթիւ քեօվիայ Աղաջանի աներևոյ
թանալն: Զոյ՛ր եկեղեցու, Իեխարդանի վանքի սեպհական կալուածոց խրացնելն:

Թ) Սարաղայի ժողովրդոց անտանելի տանջանքներն իձեռն իւր գործակալ
լալայի, նրանց անընդհատ աղերսագրոց ապարդիւն մնալն, շնորհիւ լալայի առա-
նորէն պարգեաց մշտական առաքուելն: Սուս Սուաջնորդի ապստամբական փշալի
յօդուածն առ Արմենիան 1890-ին ընդդէմ՝ Ռուսաց հզօր կայսեր օրհնաբանել
Տէրութեան: Նոյն յօդուածի յոջ կամ Դավիթի երիտասարդութեան ձեռք ին-
չալն և այդ առթիւ Սուս Սուաջնորդի, մուր գիշերին տեղատարափ անընդհատ տղմա-
բաթաւ դիմելն առ Տիկին Նարգիզ Սոյսիսեան՝ Ներսիսեանց՝ նորա ոտքին տակ
յուսահատաբար եպիսկոպոսական վեղարն ձգելով դառն արտասուօք: Եւ Ս. Սար-
գիզի գրասրտութեան շնորհիւ՝ Տիգ. Գորոյեանցին հաճեցնելով կտանայ...
իւր իսկական ձեռագիր յօդուածն, որուն պատճեններն արդէն վաղուց առնուած
էր և փարդ վաւերացուած գոյութիւն ունին, և այս առթիւ կ'վկայեն շատերն:

Դավիթու Հայ հասարակութենէն, որով և այս ինչ մերձաւոր Անձի
շնորհիւ կազատի առ ժամանակեայ Սիբերիայի անպիտան շղթաներէն չ'բա-
յոժմ..... Կապանեւք անաչառ հարցափորձին Ռ. Կառավարուն:

Ժ) Սորա Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հակառակ պակադրու-
թեան օրինաց հրաման տալն ամուսնանալու ամենամերձաւոր ազգակա-
նաց, որոնց օրինակներ շատ կան թէ՛ Դավիթ և թէ՛ այլ և այլ տեղեր Ստր-
պատականի, միայն դրամ կորզելու դիտմամբ: Եւս անարժանապէս կեանք
ունենալու առթիւ կ'ստիպուի երկիւղէն ձեռնադրել միջայ Զարու-
թիւն հակառակ Դավիթու Հայ հասարակութեան կամաց և այսու կ'ձաժ-
կէ շատ զգուելի անցքեր, որոնց վկայ են յիշեալ միջայ Զարութիւնի միջ-
նորդութեան երթևեկութեան բարձր սանդուղքներն:

Ճա) Պարսկաստանի Որմիոյ ֆահանայի, խոշամիջի և խանակեա
հեցի Մելիքաց 360 թուման արենագնոց յափշտակութիւնն:

Ժբ) Այս արտասուելի և զաղբալի անցքերն թէպէտ և ակնոր-
ծելի չ'էին մեր քահանայական սուրբ կոչման այս ողբալի յօդուա-
ծին մէջ դնել, բայց ի փրկութիւն ներկայ և ապագայ Հայ եկե-
ղեցւոյն և Հայ Ազգին ստիպուեցանք ակնարկելու, որպէս զի մեր
Սիրելի Հայ Եղբարք տեսնեն Ստեփան Սուաջնորդ Միխարեան Ա-
լեքսանդրապոլցու Ազգակործան խառնագնաց քարշիւ կեանքն և
նրա պորտաբոյժ համախոհ աննրբատես և Ազգատանջ «Արմենիա»
«Հնչակ» և «Մշակ» լրագրաց անպէտք յօդուածոց ցնդաբանութիւն
ներն, որոնց գոյութիւն միայն իրենց անկատար և անտրամաբան չարամիտ
մտաց և սրտի մէջ ընտելացած, երբեմն երբեմն իշոյս կ'ընծայուին ի մեծ
վնաս Հայ Ազգութեանս և անհնարին նախադիմք իրենց երախտամո-
ւ և Ազգադաւ Անձանց, որոնք ճշմարտապէս մատն ունին, ինչպէս
կ'ստուգուի իրենց անխտիր, առասպելապատում արտայայտած յօ-
դուածներէն Հայր Սրապիմի և Փափագեանի անմեղ արեանց, թէպէտ և
Գ. Արծրունին՝ Միխարեանց ս. Ուխտի Աշակերտ անուշադիր լի-
նելով մեղանչել է միայն ճշմարտութեան դէմ իւր «Մշակ» լրագրի
№ 79-որդում զետեղուած հակասական յօդուածովն ճիշուանք, որ
պ. Գր. Արծրունին այսուհետև անաչառ խոհականութեամբ պիտի
վարուի այսպիսի դիպաց մէջ յօգուտ ողբալի Հայ Ազգութեանս:

Ժգ) Նոյնմբ. - ց' Դեկտ. «Հնչակեան» և «Արմենական» կու-
սակցութեանց Ատրպատականի մէջ Սուս Սուաջնորդի պարագլուխ լի

նելն, և իճեռն վերոյիշեալ կուսակցութեանց նախանդամ՝ Մեղաւոր
եանքն սրիկայից խումբ կազմելն տարածելն Սալմաստ, և այնուիւր չար
նպատակաց հանելու, նախ տալ սպանել Հ. Սրապիոնի բը մոլորեցուցիչ
և լրտես, և ապա փափագեան և ծառայն ուղղափառաց վրայ ձգելու դիտա-
ւորութեամբ՝ իբր վրէժխնդրութիւն՝ անթիւ չարիքներ և կորուստներ
հասցնելով խեղճ Հայ Ազգեսիրտ սպառելով մեծագուժար դրամներ
որոնց նկատմամբ ցարդ չունին իրականաբար տեղեկութիւն մեր Հայ Եղբարք
Արդ, մեր սիրելի Հայ Ազգ. Ստեփ. Առաջնորդի հաւաքած Սրիկայից
խմբով և Մխիթարեան Հարց անմեղ արեամբ ազատութիւն ձեռք բե-
րելն անհնարին է, վաճառի, այսու աւելի կ'յաւերծացնէ իւր հիւժեայ մարմ-
նոյ բազմապատիկ վիրաց շղթաներն: «Միութիւնն ձեռք բարեաց,
անմիտութիւնն ձեռք չարեաց» Զայս կաւանդէ Ոսկէ Գրքոյն
անմահ Եղիշէին:

Վերստին յաւելուած տրամաբանական անհերքե-
լի փաստից Ստեփան Առաջնորդի, ոճրագործաց Մկրտչի և Վահ-
էի և նոցա Սալմաստի Հայ Վաճառական Արքանիկաց առաջին
դրդիչ լինելն:

Այնքն նա ամօթալի կերպով յաղթուեցաւ Մխիթարեանց
բանիբուն և քաջ Առաքելական Բարոգիչներէն Մահալազանի եկե-
ղեցւոյ, և գերեզմանատան առթիւ՝ ուստի գիշեր և ցորեկ անմխիթար
կորոծար նենգաւոր սրտի խորն թէ. «Կամ մեռնել կամ մեռցնել բո-
վանդակ Ատրպատական կամ իմ անյադ կաշառակեր կոկորդիս կամ
Մխիթարեանց Հարց.....» Զուղակն Սալմաստի Հայ Վաճառականաց
աղերսագրով Ստ. Առաջնորդին:

Աղերսագիր.

«Մեծապատիւ Պարոնայք, Դուք, լուսաւորչայ և Հայ
Ազգի ճշմարիտ Որդիք, Սուրբ Գործի Գլուխք և Պապք՝ յայտ
վիցի Զեղ:

» Գիտէք Դուք ցարդ. խոր կ'ննջէք: Կ'նայէք Մխիթա-
րեանց երկու հզօր Սուրբներուն. սոքա ոչ միայն Հայ Երմի-
ածնականութեան կենսակեր ցեղեր, այլև Հայ Ազգի ազատու-
թեան «Հնչակեան» և «Արմենական» կուսակցութեանց ներքին խոր
հրդոց և պատրաստութեանց լրտեսներ՝ առ Օսմանեան կառավա-
րութեան: Նա մանաւանդ Հայր Արապիոն, Զեր գործոց բովանդակ

ներքին եղելութիւններն Կ. Պօլիս գրած է: Դուք, Սիրելիք, մեծ և
ծանր քննութեանց հարցափորձից անհրաժեշտ պիտի ենթարկուիք
Պարսից և Տաճկաց տէրութեանց մէջ և իբրև գլուխ Սալմաստի Ազգա-
սիրական ընկերութեան կուսակցութեանց պիտի պատժուիք չարաչար
իմեծ զնաս Զեր անձանց և մեծ կորուստ Զեր ընչից: 3 իշեցէք Սափր գի-
ղի վանատան դպրոցն, որ լի է Հայ մանկամբ և նաև Մահալազան գիւղէ 23
տամբ և այսու եղանակաւ նրանք կ'սիրանան քիչ ժամանակէ վերջ բովան-
դակ Ատրպատականի վերայ: Արդ, ազատեցէք Զեր կեանքն, ունեցած
ստացուածքներն և միանգամայն Հայ Երմիածնականութիւնն: Մխիթարեանց
Հարց ձեռքէն: Եւ Կամ ոչնչանալ կամ ոչնչացնել: Գլուխ բանին
ուղարկեցէք ինն մի Զարտար, խորամանկ և փորձառու երիտասարդ, որ կա-
րող լինի Ազգափրկարար և նուիրական խորհուրդս շուտով իրագործել:
Բ) Իսկոյն կ'ընտրուի Մկրտչի Բոջարեան Փայաջուկցի խորա-
մանկ երիտասարդն փութով առաքուիչն Դավիթ և այս կ'լինի նրա Ստ.
Առաջնորդի առաջին տեսութիւնն:

Գ) Ստ. Առաջնորդ յուսուարի մէջ մեծ յաղթանակով կ'ըն-
դունի Հ. Սրապիոնի աջ ակնցի կտորն շնորհիւ մարդասպան Մկրտչին և
ս. նշխարի գոյութիւնն ցարդ ևս կ'մնայ Ստուածատեաց Անօրէնին մօտ:
Ոհ, ինչ ահուելի չարագործութիւն և ինչ սոսկալի վրէժխնդրութիւն:

Դ) Արդ, եթէ Ստեփ. Առաջնորդն ականջի կտորն ընդու-
նողն՝ ուրեմն առաջին վրէժխնդիրն է: Եթէ առաջին վրէժխնդիրն է, ու-
րեմն առաջին մեղսակիցն է: Արդ եթէ առաջին մեղսակիցն է՝ ուրեմն Հ.
Սրապիոնի, Փափագեանի և նորա Բարսեղ ծառայի անմեղ արեանց բուն
սկզբնապատճառն է:

Ե) Մարդասպան Մկրտչի Դիմանցի Աստղուլլաս գրաստակա-
րով Դավիթէն Սալմաստ վերադարձն կ'հաստատէ Միզայ-Հասան խանի
թոռն Միզայ-Ալի-խան Սափր գիւղի 1890-ի քաջ դատաւորն իւր բազմա-
թիւ ծառայից հետ:

Զ) Հ. Սրապիոնի սպանութենէն 3 օր վերջ՝ Ստ. Առաջնորդ
կ'հուրայ Դավիթու Ամիր-Նիզամ՝ Ատրպատականի ընդհանուր կուսա-
կալին մօտն և հոն կ'պնդէ թէ. «Հ. Սրապիոնի բուն սպանողն Սափր գիւղցի
Հայ ուղղափառ պ. խանամիրն է» և Նոյն ժամանակ վեր կ'բարձրանայ Միզայ
Հասան խան Սալմաստի արքունական գիւղից կառավարիչն թէ. «Ներեցէք
Սալիֆայ, խնամիր այն տեսակ գործ տեսնող մարդ է, նրա նման խելա-
ցի և բարեպաշտ անձն չ'գտնուի Սալմաստի խորքերն, եթէ Դուք կ'պնդ

տէրութեան զինուորներն: Եթէ նա անմեղ էր, ինչու բանդարկուեցաւ Հաջի-խանին քով: Արդ, այս իրական ճշմարտութիւններ կատուգեն, որ նա իսկապէս եղբորդ թելադիր արբանեալն է մարդասպան Մկրտչին:

Գ) Բաղտասար Բուդաղեանց.

ա) Նա նախ կ'ընդունի խուզարկուեցող տանեանին թէ. «Այս գիշեր ջոս կեցիր, քո ինչ գործդ է մարդասպանի ետեւէն ընկնել: Նորանք քեզ կ'ընան. իմ փեսայիս ձին (Գ. լալազարեան) դաշտ կ'ընողուն, կ'անդրեմ, գուցէ փոքր ինչ օղի խմեցէք»: Այս կետերու ծանգամարտաբան կ'ընուի փութով Բաղտասարն իւր ծառայի նշանացի ծածուկ երթալ եկութեամբ, և այդ միւս նշան կետին մարդասպանն ծածկելու կ'ենէր: Հուսկ ուրեմն, Գեորգ կ'իտեայ փայտովէն մեկնել կ'անդրէ մի գէնքի կտոր պ. Բաղտասարէն, բայց նա կ'զանայ բացարձակապէս չարահամ անգթութեամբն՝ նորա արտասուելի աղերսն թէ. «Մենք թաւ զէնք պահելու սովորութիւն չունինք»: Գեորգ սարսափած կ'մեկնի փայտովէն գիշերութեայ ժամն Զ-ին:

Բ) Բաղտասար նախ կ'ընդունի Հ. Սրապիոնի ախանջի կտորն և նա ինքն ցոյց կ'տայ իւր մեղսակից Հայ Վաճառականաց և զայն կ'տեսնէ իւր 1890-ի աղախն, որն մի քանի օրէ վերջ տեղն'ի տեղ կ'պատմէ խորովացի Բախիի անուսով կնոջն՝ Մահլաֆի մեջ եղած հարսանեաց տուն ուրախ ժամանակ, արդէ բաղդաբար կ'այտնուի կոչ նախանաց այս սոսկալի գաղտնիքն, որոնք կ'սկսին անգարար ձեռք խեղճ աղախնոյն թէ. «Ինչու այդ խորհրդաւոր գաղտնիքն յայտնեցիր»: Արդ, եթէ նա անմեղ էր, ինչ հարկ կար Հ. Սրապիոնի ախանջն ընդունէր և ուրիշներն ցոյց տար ինչու Գեորգին կարգիլէ թէ. «Հ. Սոփսէսին լուր մի տաներ յո՞ւր և ինչ ծածուկ խորհրդներ կ'ընէր իւր ծառային հետ մարդասպանն ծածկելու նկատմամբ: Եթէ նա անմեղ էր, ինչու ձերբակալուեցաւ և բանդարկուեցաւ: Ուրեմն, նա նմանապէս մարդասպանի երկրորդ թելադիր արբանեալն է:

դ) Ստեփան (Հիւայի) Հահբաղեան.

ա) Հ. Սրապիոնի սպանութեան գիշեր՝ Հաջի խանի և Քարբալայի Ալիէ ձիււորներն Հահբաղեանի դուռն կ'զարնեն, վայրկեան չանցած նա դուռն կ'բանայ կէս գիշերէն ճշմարտութիւն հազնուած կազմ և պատրաստ, նա ձերբակալուած ժամանակ իսկոյն նրանց կաւետէ. Հայր Սրապիոնի սպանուիլն և սպանողի ուր լինելն:

Բ) Նոյն Հահբաղեան Հաջի խանին մօտ կ'իյնատանայ Հ. Սոփսէսին ճշմարտութիւնն խոստովանել:

Գ) Դարձեալ նա իւր իսկական բերնով խոստովանեցաւ Դավրէժ բազմաթիւ անձանց զիմաց թէ. «Մենք Հ. Սրապիոնին սպանեցինք և Հ.

Սոփսէսին նոյն իսկ պիտի սպանեմք»: Արդ, եթէ նա անմեղ էր, ինչու բոլորովին հազնուած կազմ և պատրաստ կ'գտնուէր կէս գիշերէն ճշմարտութիւն: Ով էր են լուր բերաւ. թէ. «Հ. Սրապիոնն սպանուած է և թէ մարդասպանն որուն տունն է»: Ինչ հարկ կար Հ. Սոփսէսին ճշմարտութիւնն խոստովանելու խոստանալ, եթէ անմեղ էր և ով կ'ստիպէր նորան զինուորաց աւետել առանց հարցափորձի թէ. «Ես գիտեմ, դուք Հ. Սրապիոնի սպանողն կ'ինտոնէք, նա Բուդաղեանն է. եկէ՛ք ձեզ ցոյց տամ»: Ուրեմն եթէ նա անմեղ էր, ով էր են կնոսիպէր Դավրէժ խոստովանելու թէ. «Մենք սպանեցինք Հ. Սրապիոնին և պիտի սպանեմք նոյնպէս և Հ. Սոփսէսին»: Ուրեմն, նա ինքն շահագնաց, միւս երկրորդական անձիւքներ Հ. Սրապիոնի սպանման երկրորդ թելադիր արբանեալներն են:

Տրամաբանական անհերքելի փաստ Տ. Փափաղեանի և նորա Բարսեղ ծառայի՝ նորանց սպանութեանց նկատմամբ, որ պատահեցաւ Հաֆթուան դարձեալ Ստ. Սոաջնորդի խորհրդով՝ միջնորդութեամբ Սալմաստի Հայ Վաճառականաց ոճրագործ Մկրտչին ազատելու պատճառաւ:

ա) Հաֆթուանցիք Հայ Վաճառականաց հետ մայիս 2-ին Դավրէժ հեռագրեցին Ստ. Սոաջնորդին և Ստրպատականի կուսակալին՝ Փափաղեանի և նրա ծառայի սպանութիւններն և թէ առաւօտ արեւահարին ձերբակալուեցաւ Փափաղեանի առաջին ոճրագործ վահան վանցին՝ վիրաւորուած ազդրէն՝ շնորհիւ Բարսեղ ծառային:

Բ) ըստ անսուտ ծանուցագրաց Հաֆթուանցիք Ստ. Սոաջնորդին և ըստ բարձր յայտարարութեան կուսակալին՝ անտարակոյս վահան վանցին է Փափաղեանի և նրա ծառայի ոճրագործն և թէ իսկապէս Փափաղեանի սպանութիւնն եղած է Հաֆթուան գիշեր ժամն և ոչ ցերեկ, եկեղեցւոյ բախն և ոչ ուրիշ տեղ: Արդ, ըստ քաղաքական օրինաց՝ Հաֆթուան մատն ունի յայտնի կամ լուրջայն իւր գիւղի մեջ պատահած սպանութեանց: Ուրեմն, ոճրագործ վահան միւս արբանեալներն հարկ է, որ լինին Հաֆթուանցիք:

Գ) Արդ, ուղղափառաց անհնարին էր Փափաղեան իւր ծառայի հետ Հաֆթուան սպանել իբր վրէժխնդրութիւն, վասն զի նրանք տականին ծանօթութիւն չունէին և չգիտէին նրանց մի օրով առաջ Հաֆթուան գալն և ոչ իսկ բնակութեան տեղն և եթէ նոյն իսկ եթէ ի մանային դարձեալ կ'ընեմ, անհնարին էր նորանց մտնել եկեղեցւոյ բախն շրջապատած բազմաթիւ մօտակայ տներէն: Մանաւանդ Փափաղեանի տեղեկան անմատչելի էր բոլորովին երեւակայեալ ոճրագործ ուղղափառացիք ամրապնդ փակուած արեւմտեան և հարաւային դռներովն: Ուրեմն,

անտեղի է ուղղափառաց վրայ ձգելն ։

Դ) Երևակայեալ ոճրագործ Ասորիներ, ինչ նորք և մի-
անգամայն զգուշալի հնարքով փախազանի սենեակն մտան առանց ու-
նից իմացման և խոչնդոտից ։ Եւսի Սիրելի Ընթերցողաց ամեն աններե-
լի միջոցներն կներեմ, մինչև անգամ Հաֆթուանի բովանդակ բազմութիւն
գիշերային պահապանաց և յօժ-ուր պահպան շանց հետ համարել իբր
թանձր քնոյ մի դիւբայց ոճրագործներն ուրկից մտան փախազանի սե-
նեակն ։ Այս միջոցնաւոր հարց է . կամ նրանք դռներն խորտակելով պի-
տի մտնէին փախազանի սենեակն կամ մի գայրմանազան հրաշքով, բայց
արդ, դռների խորտակումն չկայ, իսկ հրաշք . . . թող տեսնողք վկայեն ։
Ուրեմն, բանիբուն իմաստեամբ կհաստատենք, որ մարդասպան Վահա-
նի ընկերներն վերոյիշեալ վանցիք և Հաֆթուանցիք են և ոչ ուղղափառք ։
Ե) Եթէ փախազան և իւր ծառան իսկապէս եկեղեցոյ բանս պա-
նուեցան, հարկ էր սպանուածների խուցն արեամբ ներկուել, բայց արդ-խու-
ցին մէջ արեան հետք երբէք չգտնուեցաւ . ըստ վկայութեան բազմաց, ու-
րեմն, ինչ որ վերագրեն թշնամիք փախազանի սպանութեան նկատմամբ,
բոլորովին անտեղի է ։

զ) Եթէ ուղղափառք ուզէին, իրաւցնէ, վրէժխնդիր լինել
նախ պէտք էին վրասել իրենց իսկական թշնամիներն (Սալմաստի Հայ փա-
ճառականք), որոնց գլուխն էր և է՝ Ստ . Առաջնորդն և ոչ թէ մի ան-
ժանօթ, անմեղ և ազնուբարոյ խեղճ քահանայ իւր ծառայով ։ Ուրեմն,
փախազանի սպանութիւնն, ստուգիւ, ոչ թէ եղած է եկեղեցոյ բանս
ուղղափառ Ասորւոց ձեռքով, այլ ընդ հակառակն՝ եղած է Մարգար
Ս . Զարոյեանցի տան մէջ՝ որոնց նկատմամբ կանխաւ ծանուցած ենք կէտ
առ կէտ ։

Ամիր-Նիզամի բռնած ուղղութիւնն արեան գործոց ։

ա) Պերճապատիւ Ամիր-Նիզամ կուսակալն վեհափառ
ճահին ամենամեծ և հաւատարիմ ծառայութիւն մատուցած
կիներ, եթէ ոճրագործաց նկատմամբ անաչառապէս եղելութիւնքն
ներկայացնէր առ Ոստ նորին վեհափառութեան և ոչ թէ անաչ-
լով ըստ քմաց Դիլմանի և Դազիրի ի կաշառակեր դատաւորաց և
Հարաճար նենգաւոր Ստ . Առաջնորդին Հ . Սրապիոնի, փախազե-
ան և նրա ծառայի անմեղ արեանց նկատմամբ ։

բ) Նա իբր կուսակալ, հարկ էր հակառակելու և այս ան-
մեղ արեանց ճշմարտութիւնքն սքողելու՝ հակասական հրամաններ

տալով ։ Հարկ էր, որ նա գրգռուէր Հարաւար Հ . Սոփիսի արդարա-
ցի և օրինաւոր պահանջմանց, խաբուելով Սուլթանարէն և Ս . Առաջ-
նորդէն և փախազանի սպանութիւնն պատրաստելով իբր վրէժ-
խնդրութիւն, մինչ ցարդ բանտարկել տալով Հ . Ս . արեան անց վկայ

Գ) Վեհ . Գահն իւր երկրի օգտին, լուսաւորութեան եկեղեցի բարե-
կամութեան պատճառաւ, մեծապէս կատարծի օրիշխան Սնգուզական Գար-
դիան և Նորա Առաք . Քարոզիչներ, որոնք մեծ ծառայութիւն մատուցած
են իւր երկրին ։ Նորա ևս կներեն կրօնաբար զվեհ . Գահն խորին անա-
ծութեամբ և միշտ կատարեն Նրա Անգին և Քաղցր Կենացն ։
Չիքաւ Գահն լուսատու . Սա, այլ ևս գոյութիւն չունի ։

Միթէ, ցարդ բուն ճշմարիտ աղբիւրներէ դու չիմացամո-
սաստանի, Պարսկաստանի և Ճաւհաստանի Հայու-ի իւր Աւետարանա-
կան և Աղգայիս լուսատու Մեծ Գահի շիջանիւն . Ասորպատականի խա-
ւարով պատած աշխարհի ծոցին մէջ ։ Հայութիւնն, լաւ գիտէ, իւր
ոճրագործ երախտամոռ Անդամոց ըրած անբուժելի վերքն ։ Խորկը
լու-է ապագայն անհաւատալի կարծել տալով ազատելու ծանր ծանր
պատասխանատուութիւններէն, թող լու-է վենետիկ, Հոգով, Փարիզ
և Կ . Պոլիս և ծածկէ սեւ քողով, միթէ, կլու-է անմեղ արիւնն Սահառա-
կիս Հայ Զարագործաց Դեմ ։ Նրա սգով հալած մաշած վանատունն Հայ
Սանկանց իմաստութեան Հանգրուանն, արտասուալի սենեակներն, մա-
նաւանդ նորակառոյց նախաբնակ սենեակն, որ նախկին Առաքելական
Հիմնադրիս և Նախապկայիս, նախկին մահուան ս . Օրօրոցն եղաւ . . . ուր նո-
րա արեանթաթաւ կրկին սուրբ սգով պատած կրօնաւորական ս . Զեհասներն
և Գրեանքն . . . ուր արդեօք, նորա սենեկի կարմիր փեան հողն, որ ան-
խուով ծծեց նորա փափուկ շնչափողի անգթութեամբ հատեալ երակաց բո-
սորայիս սուրբ արիւնն, որ վտակի նման կհոսէր քննաճաշակ և Աղգաթի
ջրթուկներէն . . . ։ Ուր, աղէ, սեմանց, դրանց, քարանց և հողոց վրայի արեան
ս . շիջան . . . միթէ, չեն, աղաղակէր յերկրից դիմաց Հայ ոճրագործաց դեմ . Թէ
պէտեւ, կ'ենքեն անխուով Աղգիս երկու յաւիտենական ախոյեաններն,
նրա սպանութեան անկորու-ւտ վկայքն, մին խոսրովայի Հանգատարան
Ոսկերաց, իսկ միւսն Սափրայի վանատան ս . Աստուածածնի եկեղեցոյ
մէջ Զեհաստուց, բայց խելիւ նայելով Հայ Աղգին, որ դեռ վաղից ուր կը
պատրաստէ իւր օրհասն ։ Գորուստ քո իբէն է իւրայել ։

Գլուխ վեցերորդ.

Հարուսակութիւն սպանութեանց անցից.

Ստեփան Սուաջնորդի Առաքանայալիս խաղերն:
Մինչեւ Հ. Մովսէս, ապաւին Պապրէժ ըստ հարկին կգործէր:
Ստեփաննոս Սուաջնորդն, կայծակի զարնուեցաւ. պ. Օրբէլեանցի. Հ.
Մովսիսի մօտ ուսուցիչ լինելու առթիւն. պատճառն այն էր որ նեն
պամիտն, իւր Մեծօրէն գործոց ապագայն շատ մրկալից կերպէր թէ
պէտէ խոր և թախճադն կ'ընէր առ ոտս *Կարգութեան թարգմ.*
թարգմ., ուսկից շնորհիւն *Ժամանակի*, նոր կեանք ստացած էր 89
թուին և ազատուէր էր այն սարսափելի յօդուածէն որ յիշատակու
ած է և որուն վերջին լուծուին տուաւ Տեգրան Գորոյեանցն, շնոր
հիւն իւր զոքանչ Տիկին Նարգիզ Ներսիսեանցի: Հարամիտն, այնու
ապարդիւն թողուց Մայիսեանի առ Պետրով ուղղած վերոյիշեալ յօդու
ածի գոյութեան և հաստատութեան պայմանագիրն, որն թէպէտէ տե
ժարութեամբ յանձնեց Մայիսեանին Պերճապատիւ Ռուսաց Հիւպա
տոան պ. Պետրով, այլ, սակայն, նորա իսկական պատճենն, արդէն, կանխա
առնուած և ապա ինն վկայից իսկական ստորագրութեամբ վաւերացու
ած էր, որն քիչ ժամանակէն ի պատիւ *Գերապապմարտ.* Հեղինակին ի
լոյս պիտի բնծայուի: Իսկ Ռուսերէնի՝ արդէն վերածուած է երկու օրի
նակաց, որոնցմէ մին թէհրանն, Ռուսաց Դեսպանատան վերապահեալ է
իսկ միւսն պիտի առաքուի Նորին Կայսերական *Վեճաթեան* Ռու
սաց Բ. Սինոդին: Երբ *Գերապապմարտ.* Ստեփաննոս Սրբ. Սպիկոպոս
թեմին Հայոց Ատրպատականի, լսեց այս սոսկալի բօթն՝ մոլեգնեալ սար
սափեցաւ. Բռնութեամբ քարշել տուաւ պարոնայք. պ. Յ. Օրբէ
լեանցին, պ. Ս. Տէր-Խաչատուրեանցին, պ. Տէր-Ածատուրեանցին և պ.
Ալէքսան Ս. Խաչիկեանցին, որոնցմէ յօդուածի իսկութեան լիակատար
տեղեկութիւն առնելէն զկնի՝ բռնութեամբ թուղթ ստացաւ, ապա
գային իր կեանքն ապահովցնելու, բայց ի զուր ջանք և ի զուր աշ
խատանք, վասնզի, մեզ շատ ուրախալի էր և պիտի լինի այն ժամա
նակ երբ նորին *Գերապապմարտութիւն* բարեհաճել պիտի ցան
կայ, ուր անկն է, երևան հանելու. ապա թէ ոչ՝ ի հարկէ ստի
պեալ պիտի դիմենք անաչառ դատաւանի, պահանջելու՝ այդ
բռնութեամբ ձեռք բերած ստայօր թղթերն, որոնց ապաւինած
նոր կեանք և ազատութիւն կ'աղերսէ զիշեր և ցերեկ: Ստեփան

նոս Սուաջնորդն այս «*Կարգութեան*» և «*Մեթոդեան*»
ոսկէ դարուէն մէջ, ամենա-անգուր ճարտասպանութեանց
դերեր կատարելէն յետոյ, թող Յրկինք, նայէ և միամիտ լինի, որոն
ինքն, ոչ մարդասպան Մկրտիչն և ոչ նրա թելադիր Սալմաս
տի Հայ Վաճառականներն պիտի կարողանան խուսափել Սատու
ճոյ անաչառ և անաւոր դատաստանէն: Թէպէտէ, նա ունենա
լով իր գործած անիրաւութեանց երկու *Կարգ* Պաշտպաններ, ո
րոնցից մին (Ամիր-Նիզամ) յանդուգն գլորեցաւ ըստ գործոց
և արժանացաւ իր Սմանակից Սուլթաշարի ցանկալի տեսութեան,
իսկ միւսն անշուշտ պիտի դատէ ապագայի Հզօր Ձեռքն:
Ստեփ. Սուաջնորդն վերջին Տիգն թափելով մի խաւարային խոր
հուրդ դարձեալ երազեց. Հ. Մովսիսի 28-ամեայ ծաղիկ կեանքն
բաւնայ աշխարհէն, ի ձեռն դարձեալ «Հնչ.» և «Արմեն.» *Ապագա*
կործան կուսակցութեանց Ստրպատականի մէջ տարածուած օրի
կայիցն, որոնց մէջ նշանաւորներն են՝ Ստեփան և Գէորգ Պարա
դաւազիք, որոնցից առաջինն՝ միջանի օր առաջ, խորին հարցերը
րած էր Գաղղիոյ Հիւպատոս Պերճ. Տէր-Բեռնէի թնդանօրածիք
(թոփէր) Մուսա պահապանէն՝ թէ. «Հ. Մովսիսի բնակութեան տե
ղըն ուր է, և թէ արդեօք, գիշերն նա միայնակ կ'ընէ» թէ բազմա
թիւ ծառայից հետ, և թէ, երբ կ'վերադառնայ Սալմաստ: Դարձել
նա, իմանալով, որ Հ. Մովսէս Պապրէժ մի ձեռք զգեստ կարելու տու
ած է դերձակ պ. Գասպարին, իսկոյն, *Առաւիթր* և *Կարգութեան*
աշխարհ Հաջի եղբայրն կ'ուղարկէ նորա մօտ թէ. «Անպատճառ թունաւոր
րէ Հ. Մովսիսի զգեստներն», բայց Ածաւախ և ազնիւ պարոնն, ի
քն բերանով կ'ըսէ Հաջի սեւամորթի սե երեսին, և ապա կ'այտնէ,
ուր հարցն էր, որուն վկայ են բազմաթիւ անձիք: *Գերապապմարտ.*
Ստեփաննոսն իմանալով, որ Հ. Մովսէս քիչ ժամանակէն յետոյ վկա
յից հետ, պիտի ուղղէ որուի թէհրանն, մի բարեպատէհ առիթ գը
տաւ իր չար խորհուրդն իրագործելու, եթէ Յրկինքն ներէր, ու
ղարկելով թէհրանի ճանապարհի վերայ սրիկայից խմբեր Հ. Մով
սիսին սպանելու դիտմամբ: Ռուսի, նախ կ'իտեայ Ամիր-Նիզա
մի մօտ, ազդ ընելու Հ. Մովսիսի թէհրանն ուղղւորին, բողոքե
լու՝ ընդդէմ *Եթիք* և *Կարգութեան* Նշանաւորներն անթիւ և ան
արդար չարութեանց: Գլուխ բնախ բարեհաճ կ'վերադառնայ
անօրէն: Օգոստ. 9-ին, Սալմաստէն կ'հասնին Պապրէժ. Հ. Սրապի

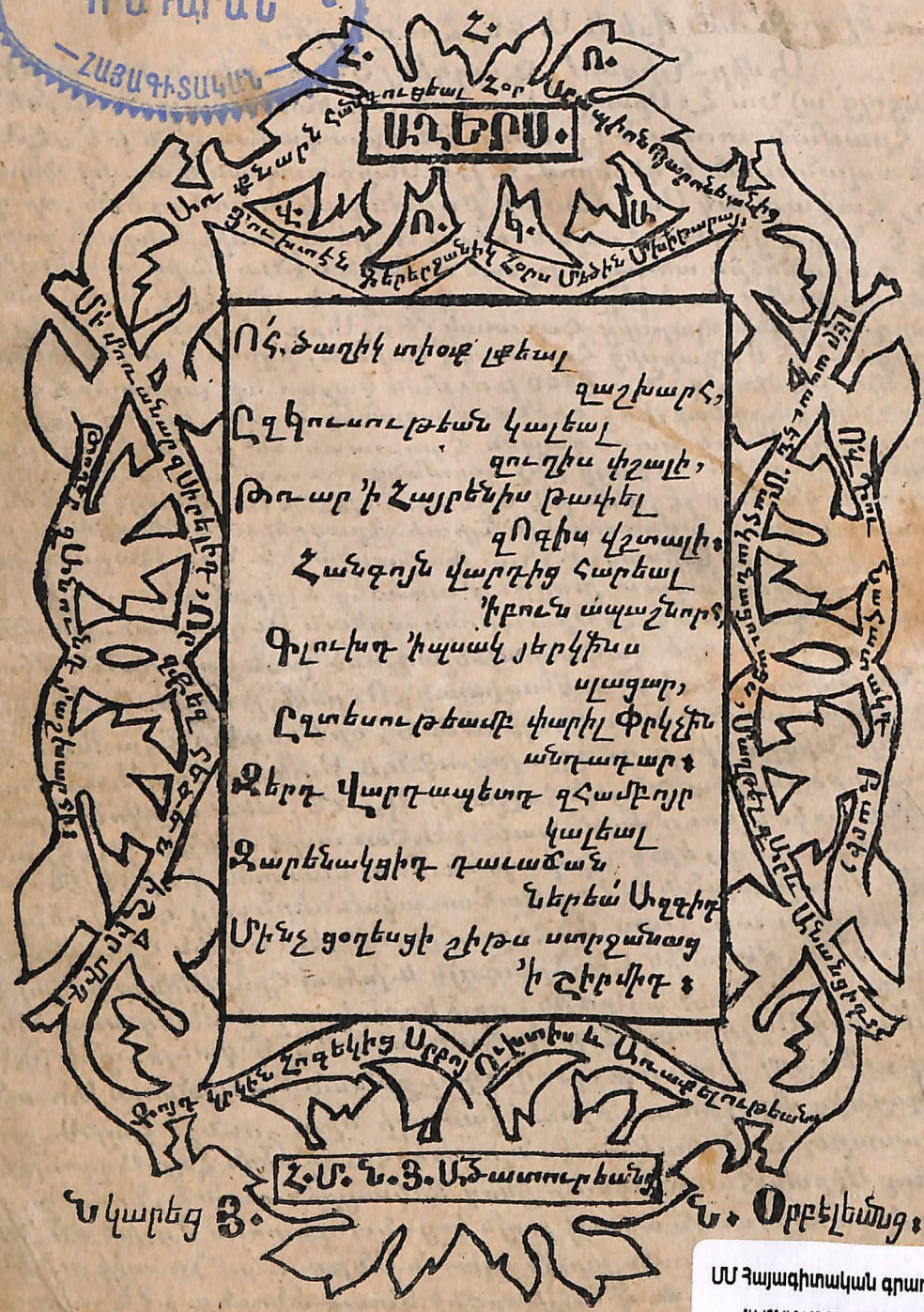

ունի արեան վիճակներն, կուսակալն չար դիտմամբ բանդարկեց
 նաև պիճնամբն: Օգոստ. 28-ին, Հ. Մովսէս կուղղորդուի թոճհրան
 77 հեծելախմբով, հիւրնկալուելով Զանգան պ. 3. Բէջան Եանցի տունն,
 պատուասիրուելով Եղբ. Պետրոսեանցներէ և յայլոց բնակչաց,
 և անդ մի Հոգևոր Պատու ունենալով՝ միտքարեց օրինազուրկ ժողովրդ
 դոց հոգևորապէս, իններորդ օրն հասնելով թոճհրան կհիւրնկալուի
 լազարիստ Սուաբելական փարոգիջ Մօնսիեօ Մալալէն և անոն
 այցելելով Գաղղիոյ Գերասիմ. Դեսպանին, մեծ պատուով կհիւրասիրու
 ի նորանից և նրա Ազնիւ Տիկ. Բալվայէն, և փոխադարձաբար այցել
 լութեան պատիւն կուենայ միշտ: Սեպտ. 18-ին, Դավրիժէն կհեռա
 գրուի, որ մարդասպան Մկրտիչն ազատուած է, և նորա թելադիր Հայ
 վաճառականը փախած են Ռուսաստան, շնորհիւն Ամիր-Նիզամին, խնդ
 րանօքն Ստ. Առաջնորդին և Այլոցն: Հակառակ կամաց վեհ. Ջահին
 Արդեօք, էր Ամիր-Նիզամ ազատ թողուց մարդասպանն և փախցուց նորա թե
 լադիրներն, վնգի, նա, Ասորպատական վեհ. Ջահի հոյն չի համարեր,
 այլ Ուրբիթ, սկսեալ Ցամախէ ի վեր, ինչպէս, յայտնապէս կտեսնուի
 իւր Մարտարաթ գործերէն: Վեհ. Ջահն և Ամիր-Սուլթան, Գաղղիոյ
 Գերասիմ. Դեսպանին խոստացեր էին, անպատճառ թոճհրան փարշելու
 մարդասպան Մկրտիչն իր թելադիր Արքաներովն և որուն առթիւ, ա
 մենախիստ հրովարտախնդր ուղարկուեցան Դավրիժ՝ օգոստ. ամսոյ մէջ
 առ Ամիր-Նիզամին, բայց իզուր առաքուեցան հրովարտախներ այն Ան
 չին, որ խէթ աչքով կնայեր թոճհրան: Ամիր-Նիզամի այս օրինակաւ վա
 րուիչն առ իւր վեհ. Ջահն, Մարտարաթ թելադիրն ամենամեծ նշանէ,
 և նոյն իսկ, անշայտի թշնամութիւն ընդդէմ Գաղղ. Հօգրճերուէ:
 Սպացոյց՝ ա) Սկսեալ 1890-էն, նա բանալ տուաւ Ասորպատ. Արեւելա-Հի
 սիսային Դուռն և նորա մէջ լեցուց բազմաթիւ փախստական ռճրա
 գործ Արիկաներ, որոնց յապարհութիւն և փոխադրութիւն է Ստ. Առաջնոր
 դին, որ Ամիր-Նիզամի հետ դաշնադրուած է նրանց պաշտպանելու: Բ
 Ամիր-Նիզամ, այնուհետեւ, սկսաւ իւր Արքունական Տան իւղն քսել Ու
 րիժի հացին, և նրանց պղտոր քրին մէջ Պարսկաստանի իւղալից Ձուկն
 որսալ տալ՝ ըստ կարելոյն: Գ) Ամիր-Նիզամին էր, որ գրգռեց Գիւր
 դերին, որոնք բռնի յափշտակեցին Այծակի աղջկան, վնգի Գիւրդե
 րէն 6000 թ. կաշառ ստացաւ, և ապա իրեն պատրուակ բերե
 լով աղջկան ինքնակամ յափշտակիլն: Դ) Նա գրգռեց Բէժի
 առթիւ Դավրիժու ժողովուրդն, ընդդէմ վեհ. Ջահին և ան

պատուել տուաւ վսեմ. Ամիր-Հուզուրին:
 Ամիր-Նիզամ Գաղղիոյ Տէրութեան թշնամի է.
 Սպացոյց՝ ա) Նա Հ. Սրապիոնի սպանութեան նկատմամբ, նենգա
 ւոր հրաման տուած էր առաջին Պատգամաւորին թե՛ «Հ. Սրա
 պիոն սպանուած է գիշերով, և թե՛ Մարդասպանն Պարսից հպատակ
 չէ», հակառակ Սալմաստի բովանդակ ժողովրդեան, որ վկա
 յած է նորա ցերեկով սպանուիլն: Ուրեմն, Ամիր-Նիզամի ցարդ գոր
 ծած դարաններն անհաշտ թշնամութիւն է նա մարդասպան Մկրտ
 չին երեք ամիս ծածկել տուաւ փայաջուկ, անդելով թոճհրան թե՛
 «Մարդասպանն Պարսից հպատակ չէ»: Արդ, մարդասպան Մկրտիչն
 փայաջուկի է, Պարսից հպատակ: Ուրեմն, իզուր կանգնէր Ամիր-Նի
 զամ. այդ մամիս Գ) Նա 3000 թուաման կաշառ օք ազատեց Հայ վաճա
 րականներն: Արդեօք, ինչ օրէնքով ազատեց նրանց, որոնց մարդասպա
 նի թելադիր լինելն ստուգապէս հաստատուած և վաւերացուած է բաց
 մարթի վկաներով: . . . . . Բայց ինչ զարմանք. . . . . Նա, աւելի դեղին ոս
 կիներուն կնառայէ, քան թե ճշմարտութեան և օրինաց: Ուրեմն, Հայ
 վաճառականաց ազատուիլն պիտի վերագրել «Մամոնային» և ոչ ճշ
 մարտութեան և օրինաց: Դ) Նա փափագեալիւ նրա Բարսեղ ծառա
 յի Ռճրագործաց ազատ թողուց՝ առանց ձերբակալելու, բայց իզուր
 ցարդ բանդարկած է Հ. Սրապիոնի արեան Ուղղափառ անմեղ վկա
 ներն, սոսկ ռճրագործ վահանին թելադրած խօսքով, որուն վկայու
 թիւնն անընդունակ է: Օրէնսգիտաց: Ուրեմն, թող, Ամիր-Նիզամ իւր
 Ե) Ամիր-Նիզամ իւր ուղղութեամբն, օրէնսգետ չհամարէ զինքն:
 Հարագործութեամբն, վեհ. Ջահի Գահն, մեծ աւելածութեան պի
 տի ենթարկեն սուղ ժամանակէ: Ահաւասիկ, մենք թոճհրան պա
 րաստ ենք, թող, եթէ արդար են, Ռուսաստան փախչելէն հրաժա
 րուին մարդասպանն և Հայ վաճառականներն, այլ դան իրենք զիրենք
 արդարացնել առ Ոստ վեհ. Ջահին, որպէս նորին վեհափառութիւն
 հոկտ. 5-ին, վերստին Բարձրագոյն և խիստ հրամաններ ուղարկեց առ
 իւր Գահաժառանգ Որդին, որ ձերբակալելով մարդասպանն և իւր
 արքանեակ Սալմաստի Հայ վաճառականներն փութացնէ թոճհրան:
 Արդ, մեր Հայ Նղբարք, թող զգուշանան Ստեփաննոս Առաջնորդի
 որոգայթից մէջ չբռնուելու, վասն զի նրա շունչն Հայ-Սղգութեան
 օրհասաբեր ժանտախտն է: Նրա խորհուրդներն Հայ-Սղգութեան Հի
 ւանդ Սիրտն հազար կտոր ընող երկսայրի սուրն է, նորա շողովար
 լեզուին տակ, ամեն տեսակ թոյն կայ: Նա դարուս Դժբեան նեղու
 Սղգութեւ. վնգի Մասիս յորան գլխուն Անթառամ Ծաղիկ ունենայ
 տուծոյ շնորհքէ, և Գնաշխարհիկ մտաց ճնուել: (Գ) Հարուստ
 խօսնակ Շիրակայ (Հ. Ս. Ն.)

ՍՄԵՆԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Ոհ, ծաղիկ տիօք լքեալ
զաշխարհ,
Ըզկուսութեան կալեալ
զուղիս փշալի,
Թուար ի Հայրենիս թափել
զՈգիս վշտալիս
Հանգոյն վարդից հարեալ
իբուն անպաշտօն
Գլուխդ ի պսակ յերկինս
սլացար,
Ըզտեսութեամբ փարիլ Փրկչին
անդադար
Քերդ վարդապետդ զհամբոյր
կալեալ
Ջարենակցիդ դաւաճան
հերեա՛ Սղգիդ
Մինչ ցօղեսցի շիրա ստրջանաց
ի շիրմիդ :

Հ.Մ.Ն.Յ.Ա.Յ.ատուրեան

Նկարեց Յ.

Ն. Օրբելեանց :

ՍՄ Հայագիտական գրադարան

